

”... én verden og én menneskehet”¹

Om 2011-liturgien i Den norske kirke:

Del II. Nattverdens struktur og motiver med fokus på nattverdbønnen i lys av internasjonal, særlig nordisk liturgiutvikling

Av Ole Fredrik Kullerud

I forrige artikkel om liturgireformen i Den norske kirke (Dnk) i år 2011 behandlet jeg den nye ordningen for dåp.² Tema for det følgende er nattverdliturgien som forelå samtidig (heretter: Liturgi 2011). Neste artikkel som blir trykt i Lære og liv 1/2013, skal behandle Ordets liturgi, liturgiens språk og andre spørsmål som gjelder gudstjenesten som helhet.

Vi så i artikkelen om den nye dåpsliturgien at denne viderefører det fortløpende tapet av substans som har pågått på dåpens område siden opplysningstiden. Å restaurere en klassisk dåpsliturgi har ikke vært uttalt som et ideal i den siste gudstjenestereformen i Dnk. Dette er annerledes når det gjelder nattverdritualet. Et anliggende for den økumeniske strømningen i kirkelivet på 1900-tallet har vært å gjenvinne nattverdens klassiske struktur, slik liturgivitenskapen har konstruert den fra og med 1800-tallet, som alternativ også til den katolske tridentinske messen (1570).³ Med dette mener jeg messens vanlige ordo med alle leddene (her med Liturgi 2011s hovedinndeling av nattverdliturgien i klammeparenteser selv om jeg selv foretrekker prefasjonen i del 2):

- [”Forberedelse av måltidet”] frembæring av elementene (offertorium),⁴ innledende lovprisning (prefasjonsdialog/prefasjon),⁵

- [”Takksgivelse og bønn”] ”Hellig, hellig, hellig” (sanctus) og ”Velsignet er han som kommer i Herrens navn” (benedictus),⁶ nattverdbønn,⁷ innstiftelsesordene, akklamasjon,⁸ Fadervår,⁹ fredshilsen (pax),¹⁰

- [”Nattverdmåltidet”] eventuelt bryting av brødet (fractio),¹¹ ”Guds Lam som bærer verdens synder” (Agnus Dei),¹² utdeling (kommunion),¹³ nattverdønske,¹⁴ takkebønn (postcommunio).¹⁵

Opgaven er firedelt. Vi skal først behandle sakramentets rituelle forløp (I). Det sentrale spørsmålet her blir i hvilken grad Liturgi 2011 fører nattverdens struktur nærmere den økumeniske malen som dannet seg på 1900-tallet. Metoden vil bestå i en innplassering av Liturgi 2011s struktur i den liturghistoriske utviklingen siden reformasjonen og i en sammenligning med utvalgte liturgier i vår tid.¹⁶

Fra reformasjonen og frem til rundt forrige århundreskifte var nattverdliturgien i Dnk konstant når det gjaldt hvilke elementer som var med og hvordan tekstene lød. Her er det en forskjell fra dåpsritualet som, dels fordi det var mer omfattende, var følsommere overfor den kulturhistoriske utviklingen. Derfor vil jeg for det meste sammenligne med liturgier fra og med slutten av 1900-tallet. De foregående vel 350 (1537-1900) år ser jeg for Danmarks og Norges del under ett. At Kirkeritualet i 1685 avløste Kirkeordinansen fra 1537, har for nattverdliturgiens vedkommende liten betydning. Her var ritualet identisk før og etter 1685. Det er overgangen fra såkalt prosamesse til salmemesse (dette innebærer at messens faste ledd, ordinarieleddene har poetisk form/salmer) i 1889 som er det første innsnittet i nattverdliturgiens historie i vårt land etter reformasjonen.

For det andre skal vi analysere det tekstlige innholdet i Liturgi 2011. Siden det er i nattverdbønnen Liturgi 2011 er teologisk skapende, vil vi legge

hovedvekten på denne. Nattverdbønnen følger etter sanctus og begynner for eksempel med ”Ja, du er hellig” eller ”Oppstandne Herre og Frelser”. Den omgir i ortodoks og katolsk tradisjon innstiftelsesordene og gir disse en tolkning. Bønnen falt bort ved den lutherske reformasjonen, men ble beholdt i den anglikanske kirke.¹⁷ Av denne grunn er et lengre historisk perspektiv overflødig når det gjelder nattverdbønnen i den lutherske kirke. I liturgiviten-skapen omtales nattverdbønnen iblant som ”prex eucharistica”, og vi skal i fortsettelsen veksle mellom betegnelsene ”prex”, ”nattverdbønn”, ”eukaristisk bønn” og eukaristibønn”.

Når det gjelder tekstinneholdet i liturgien, skal jeg gå frem i tre etapper. Jeg gir først en presentasjon av nattverdbønnens struktur i Liturgi 2011. Den manglende trinitariske strukturen på den tradisjonelle lutherske nattverdfeyringen har vært kritisert. Vi skal derfor undersøke i hvilken grad den er gjen-vunnet i Liturgi 2011, blant annet ved spørsmålet om gudstiltalen (II). Jeg gir dernest en presentasjon av innholdet i nattverdbønnene i Dnks tidligere nattverdbønner og i hver av de seks nattverdbøn-nene i Liturgi 2011. Til sist forsøker jeg på bakgrunn av dette å definere en hovedtendens i Liturgi 2011 (III). Jeg ber leseren merke seg at jeg opererer med de nesten likelydende, men ingenlunde synonyme, begrepene nattverdliturgi og nattverdbønnens struktur.

Ettersom struktur og tekst er temaområdene i denne artikkelen, faller emner som altertjenesten, nattverdelementene og adgangen til sakramentet utenfor drøftelsen. Det samme gjelder nattverdteo-logien, herunder spørsmålet om epiklese (påkallelse av Den hellige ånd). Jeg ønsker senere å komme til-bake til disse emnene, likedan til ansatser for videre arbeid med nattverdets liturgi. Dette vil imidlertid måtte skje utenfor rammen av den pågående artik-kelserien i Lære og liv.

Med dette opplegget går jeg ikke inn på liturgirevi-sjonen som prosess, men ser typologisk på resultatet av liturgireformen idet jeg sammenligner med andre og tidligere liturgier. Vi skal også i noen grad spørre hvordan Liturgi 2011 forholder seg til forslaget til ny liturgi fra 2008 (heretter: Forslag 2008).¹⁸

Det direkte kildematerialet er Liturgi 2011 og Forslag 2008, men jeg etablerer en videre horisont av liturgier, først og fremst lutherske og nordiske.¹⁹ I begrenset omfang vil andre kilder bli trukket inn underveis. Kriteriet for valg av kilder er de kirker og kirkelige fellesskap som står Dnk nærmest histo-risk, geografisk og konfesjonelt. For enkelhets skyld refererer jeg til kildene jeg har gått igjennom ved forkortelser som angis i en oversikt som er å finne før sluttnotene.

I Nattverdliturgiens struktur

Det gammellutherske nattverdrituale

Det tradisjonelle lutherske nattverdrituale er enkelt. I motsetning til for dåpens vedkommende hvor et langt på vei komplett katolsk rituale ble overtatt, ble messens liturgi svært forkortet på grunn av avstanden mellom katolsk og luthersk syn på offeret i messen. Hvor nedskåret, varierte fra en kirke til en annen og berodde til syvende og sist på hvilket av Luthers to messeutkast man tok utgangspunkt i. I FM 1523 bevarte reformatoren prefasjonen og dialogen mellom presten og menigheten før denne, sanctus og Agnus Dei. Svenska kyrkan fulgte FM 1523 (i Nürnbergmessens form), og Olaus Petris Svenska messan fra 1531 hadde dermed rekkefølgen prefasjon med innstiftelsesordene, sanctus og Fadervår. Pax fulgte Agnus Dei, og deretter leste presten nattverdformaning.²⁰ Gangen i messen var omtrent den samme i den anglikanske kirke.²¹ Vest-Norden (Danmark-Norge-Island-Færøene) på sin side fulgte Luthers mer radikale liturgiske forslag i DM 1526. Det fantes også mellomformer mellom disse to liturgitypene, som den dansk-norske liturgien i byer med latinskole og på høytidsdager, et opplegg som forslaget til en egen norsk kirkeordinans i 1604 (KO 1604) ville utvide til alle søndager (prefasjon, "Høytidens Præfats, lige som den findes udj Altarbogen", sanctus, "Høytiden tilhørendis", nattverdformaning, Fadervår og verba).²² Høytidsdags- og byliturgien hadde altså bevart de gamle latinske ordinarieleddene.²³ Den lutherske liturgien i det den gang danske Malmö ("Thz cristelighe Messe embedhe paa danske" fra 1528) hadde en noe rikere form enn den senere gudstjenesten på ordinære søndager i dobbeltmonarkiet. Den begynte med en gjengivelse av Fadervår hvor introduksjonen henspilte på sursum corda ("Opløft eders hjerter"): "ath y opløffthe edhers hierte tiil gudh, och bedhe mz migh."²⁴ Etter dette fulgte en gjendiktning av sanctus, dernest innstiftelsesordene og salmesang. Pax ble utvekslet mellom prest og menighet før Agnus Dei (i presens). En formaning lestes innen utdelingen tok til og presten til slutt bad postcommuniobønnen. Nattverdbønnen

var fjernet i Malmöessen, som i begge Luthers messeordninger.

I AB 1556 var nattverdrituale ført opp i forlengelse av kollektbønnen og lesningene for skjærtorsdag. Her var kun tekstene angitt.²⁵ Angivelser for det rituelle forløpet fantes i det vi kan kalle ritualboken (KO 1539 og KR 1683).²⁶

Nattverdfeiringen bestod i den gamle dansk-norske kirke av nattverdformaning, Fadervår, innstiftelsesordene og utdelingen (kommunionen), sistnevnte under salmesang, etterfulgt av salutatio ("Herren være med eder - Og med din ånd") og postcommunio. Dette er nattverdens liturgiske struktur i vår kirke fra reformasjonen til 1889. I denne tiden var det så å si ordningen for sognebud som var malen for menighetens messefeiring.²⁷

Nattverden begynte med formaning som betonte realpresens og den verdige mottagelsen av sakramentet: "Paa det kærteste venner Christi at i rettelige oc verdelige kunde anamme det Høyuerdige Sacrament, da bør eder disse tho thing her besønderlige at vide, som er, huad i skulle tro oc gøre."²⁸ Jeg har her gjengitt formaningens inngangsord i Palladius' språkform. Teksten er stabil frem til nyere tid, men den blir stadig språklig ajourført. Syndsforlatelsen fremheves som nattverdens frukt.²⁹ Ihukommelsen (anamnesen) knyttet til den sakramentale handlingen som sådan ("thi hand haffuer giffuit os sit Legem oc Blød at æde oc dricke til Syndernis forladelse, oc der hoss ihukomme hans hellige Død oc Pine").³⁰

Det var en overgang fra nattverdformaning til Fadervår som profilerte den siste som kommunkantbønn (nattverddeltagernes bønn for å forberede seg personlig på mottagelsen av Jesu legeme og blod): "oc der om ville wi bede sigendis aff hiertet: Fader vaar du som".³¹

Så begynte selve messen med Fadervår og innstiftelsesordene ("verba institutionis", heretter kalt verba). "Derefter vender han sig til Alteret igjen og med høj Røst paa Dansk udsynger den gandske Communions Messe saaledis", anviser KR 1685.³² KR 1685 understreker at presten fatter henholdsvis

disk og kalk under de respektive innstiftelsesordene.³³ Hos Bagger var det markert i teksten med "(NB.)" etter henholdsvis "forraadt" og "ligesaa".³⁴ Utdelingen fulgte umiddelbart på verba, og etter kommunionen og nattverdønsket bad presten postcommunio-bønnen. Som i DM 1526 var i Danmark-Norge sanctus og Agnus Dei diktet om til salmer på folkespråket (salmemessen).

Den gamle dansk-norske type finnes imidlertid fortsatt, dels i tilpasset form med en enkel nattverdbønn, dels uten vesentlige endringer, som i noen av lekmannsorganisasjonenes nattverdritualer og et av GB 1992s alternativer for nattverdgdustjeneste utenom høymessen.³⁵ Nattverdformaningen som i stor grad har gått ut av de lutherske kirkenes liturgier, er beholdt i en bearbeidet form i DELK 2007 (to alternativer hvorav det første har mer karakter av en innledende forklaring av nattverden).³⁶

Den liturgiske restaurasjonen ved slutten av 1800-tallet

Slik var situasjonen frem til ut på 1800-tallet da flere lutherske kirker restaurerte liturgi sine. Et sentralt ledemotiv i restaurasjonsprosessen var ønsket om å nedtone det markante botsaspektet som preget den lutherske nattverdfeiringen, og styrke sakramentet som takksigelse. Et viktig liturgisk reformarbeid på denne tiden ble drevet av den lutherske presten Wilhelm Löhe (1808-72) i Neuendettelsau i Bayern. Han utarbeidet på 1850-tallet en liturgi som hadde prefasjonsdialog, prefasjon, sanctus, verba, Agnus Dei og en oratio fractionis ("brødbrytelsesbønn") som var det vi ville omtale som en nattverdbønn selv om den kommer senere enn på nattverdbønnens vanlige plass. Denne ble fulgt av Fadervår og pax, deretter en innledende tiltale til kommunikantene, utdelingsord under kommunionen, Simeons lovsang i Luk 2,29-32 (nunc dimittis) og postcommunio.³⁷ Nattverdbønn var imidlertid ikke allment i bruk i Tyskland i annen halvdel av 1800-tallet, noe vi for eksempel ser av liturgien i hertugdømmet Braunschweig fra 1895.³⁸

Den liturgiske gjenoppbyggingen som tok til på 1800-tallet var en del av den romantiske bølgen i åndslivet som merket samtiden. Denne var en reaksjon

på rasjonalismen og på politisk terror og sammenbrudd i samfunnet nasjonalt og internasjonalt ved inngangen til den moderne tid (den franske revolusjon og napoleonskrigene). Visse formelle likheter i liturgisk reduksjon mellom reformasjonen på 1500-tallet og rasjonalismen 150-200 år senere fikk lutherske liturgikere til å se utover den reformatoriske tradisjonen når de søkte forbilder. I og med at den vestlige katolske messen var belastet på grunn av tung offerlære, fremholdt de oldkirkelige motiver som ideal og skjelet til den østlige kirke.³⁹

Hos oss ble prefasjonen gjeninnført i 1889 som alternativ til salmevers før nattverden sammen med sanctus og Agnus Dei i prosaform.⁴⁰ Etter sanctus og benedictus fulgte nattverdformaningen.⁴¹ Med dette ble liturgien brakt på høyde med KO 1539s liturgi for høytidsdager og i byer med latinskole. Dermed fikk på sett og vis også KO 1604 endelig gjennomslag, med den forskjell at i AB 1889 var intet på latin. Dette er en liturgitype som var ganske vanlig i lutherske kirker utover 1900-tallet, noen ganger i redusert form, som i den danske liturgien som ble endret omtrent på samme tid (1895).⁴² AB 1889 hadde ingen nattverdbønn.

Innføringen av nattverdbønn i Dnk (AB 1920)

Raskt skulle Dnks nattverdliturgi igjen bli revurdert og nattverdbønn bli lagt til. Dette skjedde ved Ritualet av 1914 (kgl. res. av 23 des.) som gikk inn i AB 1920, men primus motor for liturgireformen, stiftsprost Gustav Jensen (1845-1922) måtte kjempe under komitébehandlingen, blant annet mot biskop Bernt Støylen (1858-1937), for at ikke nattverdbønnen skulle bli strøket. Jensen kunne imidlertid ikke forhindre at Fadervår beholdt sin plass før verba.⁴³ Den danske kirke hadde allerede fått nattverdbønn i 1912 (kgl. res. av 19 juli).⁴⁴ Det danske liturgiske reformarbeidet ved begynnelsen av 1900-tallet var båret av noen av de samme lede-trådene som det norske, og de to kirkenes nattverdliturgier på 1900-tallet kom til å ha strukturlikheter.

I 1920 hadde den norske liturgien fått formen den skulle ha de neste nær 60 år. Etter en lovprisende innledningsdel (prefasjonsdialog, prefasjon og sanctus og benedictus) som er rettet til Faderen,

tar de første nattverdgiestene plass på alteringen.⁴⁵ Menigheten tiltales av presten som nå vender seg mot dem og oppfordrer til anamnese:

Kjæreste Kristi venner! Lad os komme ham i hu som døde for os og opstod for os. Og lad os med hverandre takke og bede!⁴⁶

Presten ber nattverdbønnen, igjen vendt mot alteret. Denne er rettet til Jesus og lovpriser ham ("Vi takker dig, Herre Jesus Kristus, vi velsigner dit navn, du Guds enbaarne Søn, vor Frelser").⁴⁷ Dette fortsettes i Agnus Dei som følger umiddelbart.⁴⁸ Dette leddet kommer dermed før Fadervår og verba og retter seg ikke til Kristus nærværende i brød og vin på alteret med sitt legeme og blod. Innføringen av nattverdbønn hadde ført til at strukturen på nattverdliturgien ble endret. Velsignelsen av Kristi navn i nattverdbønnen knytter an til benedictus ("Velsignet være han som kommer") som har blitt sunget rett før.⁴⁹ Etter Agnus Dei synger presten Fadervår og verba.⁵⁰ Utdelingen følger umiddelbart. Tilsvarende struktur har det danske ritualet av 1912. Vi ser at endringene hos oss i 1914 (AB 1920) gjelder liturgien før Fadervår, og at flere trekk ved det gamle dansk-norske ritualet videreføres.

Valgmenighetene i Balsfjord og Tromsø i vår egen tid har imidlertid innenfor rammen av AB 1920 tatt tilbake en mer klassisk struktur ved omrokering av noen av elementene. Men de unnværer nattverdbønn.⁵¹ Det siste kan bunne i at prost em. Per Nielsen i Lyngen (f. 1920) som er knyttet til valgmenighetsmiljøet, i Messebok 2006 utelot denne på grunn av den uheldige form nattverdbønnen i AB 1920 etter hans mening hadde: "kort og godt: Både form og innhold er fremmed for den lutherske bekjennelse. Ut med den!"⁵² Hva han la i dette, kommer vi tilbake til i oppsummeringen av nattverdbønnen "Oppstandne Herre og Frelser" i del III (pkt. d)).

Imidlertid har valgmenighetene beholdt Børre Knudsens (f. 1937) utvidelse av AB 1920s prefasjon fra tiden som sogneprest i Balsfjord: "og gav seg selv for oss som en gave og et offer, Gud til en velbehagelig duft og en løsepenge for mange, han ved hvem

...", og 1Kor 11,26 og Åpb 22.20 (jfr. 1Kor 16,22) i direkte tilslutning til verba (Prest: "For så ofte som vi eter dette brød og drikker denne kalk, forkynner vi Herrens død inntil han kommer." Menighet: "Amen. Ja, kom Herre Jesus").⁵³

Knudsens tillegg til prefasjonen bygger på Efes 5,2 (jfr. også 2Kor 2,14-16). Til den korte versjonen hang ifølge Knudsen et annet nytestamentlig uttrykk seg på etter hvert: "og til en løsepenge for mange" (Matt 20,28par).⁵⁴ Det finnes et par ulike versjoner for fortsettelsen av denne prefasjonen. Den første hentet Knudsen fra Filip 2,6-11.⁵⁵ Han hadde også en epiklese etter innstiftelsesordene og før Fadervår bygd på Jer 31,33 og Rom 12,1: "Og kom du Hellige Ånd, Herre Gud og gi din lov i våre sinn, og skriv den i vårt hjerter, slik at vi fremstiller våre legemer som et levende offer for deg." Utropet "Kom, Herre Jesus" møtte en viss motstand i menigheten da det gav enkelte uheldige assosiasjoner, og Knudsen ble bedt om å fjerne det, hvilket han gjorde. Likevel, opplyser Knudsen "har en og annen gang alle elementene vært til stede".⁵⁶

Bedehusmenigheten i Kautokeino på sin side fastholder strukturen i AB 1920 bortsett fra at avløsningen skjer umiddelbart før kommunionen.⁵⁷ Flere menigheter i Dnk (Nord-Troms og deler av Finnmark) har holdt fast ved AB 1920, men det har utenfor valgmenighetene vært lite videreutvikling av AB 1920. Med den pågående liturgireformen i Dnk er dette annerledes i og med at enkeltmenigheter vedtar en stedegen gudstjenesteordning på basis av Liturgi 2011.

Liturgi 2011 og lutherske liturgier av økumenisk type

I og med at FM 1523 stod anglikanske og katolske liturgier nærmere i strukturen enn DM 1526 gjorde, skulle Sverige – med FM 1526 som liturgisk utgangspunkt – innta den liturgiske førerstillingen i Skandinavia på 1900-tallet. Riktignok hadde den liturgiske utviklingen i Svenska kyrkan vært mer labil enn i Skagerakmonarkiet både på 1500-tallet ("liturgiska striden" 1574-93) og i opplysningstiden.⁵⁸

Kong Johan IIIIs katoliserende Röda Bok 1576 hadde forbønn og epiklese i et offertorium før nattverden.⁵⁹ Verba var koblet på prefasjonen. Prex

fulgte og deretter Fadervår og pax før formaning og kommunikantbønn til Jesus og Agnus Dei.⁶⁰ Det kom til en luthersk reaksjon på Uppsala møte i 1593 som avskaffet Röda Boken.

Det liturgiske livet i Sverige på 1700- og 1800-tallet var til dels preget av rasjonalismen.⁶¹ Også i Svenska kyrkan måtte derfor en klassisk struktur på liturgien gjenvinnes. I Handboken av 1894 rykket sanctus frem før Fadervår.⁶² I KH 1942 var den klassiske strukturen langt på vei på plass i og med at liturgien inkluderte nattverdbønn.⁶³ Liturgien av 1917 savnet fortsatt denne.⁶⁴ I KH 1942 fulgtes prefasjonen av sanctus, prex, verba, Fadervår, pax, Agnus Dei og utdeling. Det er tematisk overgang fra prex til verba hvor celebranten ber Gud sende Ånden i kommunikantenes hjerter, slik at de rett kan ta imot Kristus som kommer til menigheten i nattverden.⁶⁵ I KH 1986 ble offertorium lagt til liturgien.⁶⁶

Kvillebäckens gudstjenstgemenskap i Göteborg, en koinonia i Missionsprovinsen har denne strukturen, men unngår offertorium, og begrenser seg til ett alternativ for den delen av prex som går forut for verba ("postsanctus").⁶⁷ Missionsprovinsens liturgiforslag som for tiden er ute på høring, legger seg nært opp til tradisjonen fra KH 1942 og KH 1986, men med et par valgmuligheter som gjør en noe mer økumenisk form mulig. Strukturen er prefasjon, sanctus, prex med verba, akklamasjon, anamnese, Fadervår, pax, Agnus Dei, utdeling og postcommunio.⁶⁸ Begrepet "tillredelse" brukes på offertoriets plass uten at det angis bønner eller tekster for øvrig, kun en "tillredelsepsalm".⁶⁹

På Island innebar den nye liturgien av 1981 en konsekvent gjenreisning av messens klassiske struktur. Etter syndsbekjennelsen, pax og en offertoriebønn (bl.a. "... legger vi gavene som vi mottar av din godhet, på alteret og bekjenner at vi og alt vårt er ditt") begynte nattverden med prefasjonsdialog, prefasjon, sanctus og prex med verba. I alle de fem nattverdbønnene er verba skutt inn. Etter verba følger Fadervår, Agnus Dei, utdeling og postcommunio.⁷⁰

I Danmark og Norge skulle neste liturgiform bare delvis imøtekomme utfordringene fra

nattverdfeiringens klassisk struktur. Den danske Prøveritualbogen 1985 hadde i form I en fullstendig prefasjonsdialog og verba etter Fadervår og seks kirkeårsavhengige prefasjoner, riktignok kortere enn vanlig.⁷¹ Forslaget fikk ikke gjennomslag i 1992. Nattverdbønnen fra 1912 er videreført i 1992-ritualet.⁷²

I Norge var strukturen fra 1920 allerede mer klassisk enn i Danmark, blant annet med fullstendig prefasjon, men i 1992 var verba fortsatt plassert etter Fadervår, og det var liten grad av sammenbinding mellom leddene. I B-varianten er verba riktignok satt inn i prex selv om forskjellig guddommelig person, henholdsvis Faderen og Sønnen, tiltales før og etter verba.⁷³ DELK 2007 har bevart strukturen GB 1992 hadde, men med den særegenhet at pax (valgfritt) kommer mellom nattverdbønnen og Fadervår. Nattverdbønnen er rettet til Sønnen (en noe bearbeidet versjon av Dnks gamle nattverdbønn fra AB 1920 og GB 1992, "Oppstandne Herre og Frelser").⁷⁴

Epiklese og akklamasjoner var i GB 1992 imidlertid kommet med i liturgier for nattverd utenom høymessen, for eksempel denne dobbeltepiklesen (konsekrasjons- og kommunionsepiklese kombinert i ett uttrykk), her i sin nynorske form: "Vi bed deg; Send din Ande over oss og disse gavene dine, så vi med tru og takk kan ta imot det himmelske brødet. Og liksom kornet har vorte eitt i brødet, så gjer oss til eitt med kvarandre og med Herren Jesus Kristus."⁷⁵ Men med Forslag 2008 og Liturgi 2011 har Dnks rituale for nattverd i høymessen for første gang fått en økumenisk struktur.

II Nattverdbønnens struktur

Tekstens elementer

En klassisk nattverdbønn begynner med en henvisning til Kristi offer og innstiftelse av nattverden i postsanctus. Noen liturgier har på dette stedet også en påkallelse av Den hellige ånd over menigheten (kommunionsepiklese; å adskille fra konsekrasjonsepiklese: påkallelse av Ånden over nattverdelementene). Etter verba følger en anamnese og en avsluttende bønn om kirkens enhet og eskatologiske fullendelse. Dette siste leddet som vi finner i flere

lutherske og anglikanske nattverdbønner, kan man se som en parallell til de såkalte diptykene i den ortodokse Chrysostomos-liturgien for de innsovne, for hierarkiet osv. etter anamnesen.⁷⁶ Imellom anamnesen og nevnte bønn faller menigheten etter moderne økumenisk praksis inn med en akklamasjon. Chrysostomos-liturgien har en dobbeltepikelese etter verba og anamnesen.⁷⁷ Prex avsluttes i flere liturgitradisjoner gjerne av en lovprisning av den treenige Gud (doksologi).⁷⁸ Alle de fem islandske nattverdbønnene avsluttes slik.⁷⁹

Svenska kyrkan har ligget i forkant av Dnk med å utvikle nattverdbønnene. Dens første nattverdbønn, i KH 1942, hvis vi ser bort fra Röda Boken 1576, var riktignok i sin helhet foranstilt verba som dermed ikke hadde nattverdbønnen som ramme.⁸⁰ Det samme gjaldt den danske Prøveritualbogen 1985.⁸¹ I OG 1976 og KH 1986 var imidlertid den klassiske strukturen gjennomført.⁸²

Missionsprovinsens liturginemnd ligger delvis på denne linja. Postsanctus har i det første alternativet både kommunion- og konsekrasjonsepiklese. Det andre alternativet har her bare den tradisjonelle svenske kommunionsepiklesen. Slik er det også i Kvillebäcken. Akklamasjon følger i verba i begge ordninger. Den kan i Missionsprovinsen LitKom 2012 starte med at presten proklamerer ”Tross hemlighet!” Den påfølgende anamnesen – fortsatt i begge ordninger - har endret KH 1986/2000s bønn om at Gud skal se til Kristi offer til en takk for at han allerede ”har sett til” dette. Det KH 1986/2000 har om menigheten som et offer er tatt bort.⁸³ Deretter følger i Missionsprovinsen LitKom 2012 eventuelt avsluttende doksologi.⁸⁴ Denne finner vi ei i Kvillebäcken.

I Norge ble en nattverdbønn med klassisk struktur først tatt i bruk i Kirkelig Fornyelses (KF) liturgi på 1970-tallet.⁸⁵ Liturgien til Samråd på Kirkens Grunn, den såkalte SKG-liturgien (1990-tallet) som var et resultat av dette gudstjenestearbeidet, slik det ble mottatt av et større miljø, utviklet prex videre.⁸⁶ Denne liturgien ble videreført i Den nordisk katolske kirke (NKK) som ble opprettet i år 1999 med tilsyn fra den gammelkatolske Polish National Catholic Church (PNCC) i USA.⁸⁷ To

av Dnks liturgier for nattverd utenom høymessen (II,1 og II,2) som forelå i GB 1992, men allerede var tatt i bruk i annen halvdel av 1980-tallet hadde elementer fra den økumeniske modellen.⁸⁸

Nattverdbønnene i Liturgi 2011 har langt på vei en økumenisk struktur. De lar som valgfri ordning verba følges av en akklamasjon.⁸⁹ Dette er også i hovedsak strukturen i eukaristibønnene i Forslag 2008.⁹⁰ I følgende tabell markerer jeg hvilke elementer som finnes i en økumenisk strukturert nattverdbønn og hvilke av nattverdbønnene i Liturgi 2011 (angitt med bokstavkode) som har de enkelte av dem og i hvilken rekkefølge. Punkt 2, 3 og 8 i tabellen vil ikke alle være mulige i en og samme nattverdbønn. Selv om den siste nattverdbønnen tilhører en egen ordning for nattverd ved spesielle anledninger og ikke er utvekselbar med de øvrige og dermed ikke har bokstavkode, omtaler jeg den i denne artikkelen som nattverdbønn F.

Element i nattverdbønnen	Nattverdbønn
1 Henvisning til Kristi offer (postsanctus)	A B C D E F
2 Dobbeltepikelese	A C D E F
3 Konsekrasjonsepiklese	B
4 Verba	A B C D E F
5 Akklamasjon	A B C D E F
6 Anamnese	A
7 Ekklesiologisk-eskatologisk bønn	A B C D E F (i alle alternativene i en allmenngjort form)
8 Kommunionsepiklese	B
9 Doksologi	C

Ut fra denne tabellen ser vi at strukturen er stort sett den samme i nattverdbønnene. B har imidlertid konsekrasjons- og kommunionsepiklese splittet.⁹¹ Én nattverdbønn (A) har en anamnese etter verba. Kun C har en avsluttende doksologi.

I Forslag 2008 hadde verba i de forskjellige nattverdbønnene ulik syntaktisk sammenbinding med den omgivende teksten. Slik er det i de islandske nattverdbønnene.⁹² I Liturgi 2011 er dette i alle bønnene blitt reversert, slik at det fortsatt lyder ”Vår Herre Jesus Kristus ...”⁹³

Nattverdbønnens adressat og tiltale

Den første norske nattverdbønnen var rettet til Sønnen (AB 1920 og GB 1992 A). Fra 1977 til 1983 var dette eneste alternativ også i den nye liturgien som ble innført på denne tiden.⁹⁴

Hva skyldes nattverdbønn til Sønnen i vår liturgiske tradisjon? I Wilhelm Löhes liturgiske ordning fra 1859 var to av tre alternativer for oratio fractionis rettet til Sønnen, det tredje til Faderen, og vi vet at liturgireformen i Norge hentet inspirasjon fra Löhe og den bayerske lutherske kirke.⁹⁵

Nattverdbønn til Sønnen lar seg etter mitt syn forklare ut fra de gamle ordinarieleddene. Benedictus danner en overgang mellom den innledende lovprisningen av Faderen i prefasjonen og sanctus på den ene siden og selve nattverden på den andre ved at Sønnen ("han som kommer i Herrens navn") velsignes i tredje person ("velsignet være ...").⁹⁶ I Fadervår bes det igjen til Faderen. Verba er i vår tradisjon ikke formet som bønn. Postcommunio er rettet til Faderen.⁹⁷ Vi kan altså se en viss struktur i nattverdliturgien i AB 1920 når det gjelder fordeling av bønn til Faderen og Sønnen. Derfor ble trolig også Agnus Dei plassert såpass tidlig i liturgien. Strukturen i AB 1920 lar seg etter min mening forklare ut fra dette; det gjør også nattverdbønn rettet til Sønnen.

Agnus Dei ble beholdt i den gammellutherske liturgien. Den er ikke begjæringsbønn, men tilbedelse av Kristus og kunne derfor enklere diktes om til salmer. "O Guds lam uskyldig" (Landstads rev. 705; NoS 148) ble gjerne sunget under kommunionen hos oss. Dette kan forklare at det var lett å gripe til nattverdbønn til Sønnen når en slik bønn skulle innføres. Det er for så vidt Agnus Dei som har "spredd seg" til øvrige deler av nattverdliturgien. Agnus Dei tilhører i den katolske tradisjon kommunionsliturgien, og denne har i den gamle romerske ritus bønner til Jesus, nemlig fredsbønnen i forbindelse med pax ("Domine Jesu Christe, qui dixisti ...") og siste bønn før mottagelsen av sakramentet: "Herre Jesus Kristus, den levende Guds Sønn" ("Domine Jesu Christe, Fili Dei vivi").⁹⁸ I og med at kommunionsritus (Fadervår, Agnus Dei, prex som kommunikantbønn) i den lutherske

nattverdliturgien har trengt inn i delen for lovprisning og konsekrasjon, blir nattverdbønn til Sønnen forståelig.

Liturgikommisjonens forslag i 1976 om postsanctus til Faderen før Fadervår og verba som alternativ til "Oppstandne Herre og Frelser" ble i 1977 ikke tatt til følge.⁹⁹ Også i Prøvelordning 1969 var postsanctus rettet til Faderen.¹⁰⁰ GB 1992 representerer en overgang ved at postsanctus var adressert til Faderen og anamnesen (etter verba) til Sønnen.¹⁰¹

For den aktuelle gudstjenestereformen har det vært et poeng at alle nattverdbønnene skal rettes til Faderen.¹⁰² Hvordan er dette gjennomført? I A er det ikke lenger forskjell i tiltalen før og etter verba.¹⁰³ Men er det Faderen som tiltales?

Noen av nattverdbønnene bruker en benevnelse som er særlig knyttet til Faderens gjerning, nemlig 'skaper'. Imidlertid er 'skaper' en gudsbetegnelse knyttet til Guds virksomhet i verden, og ikke til forholdet mellom de guddommelige personene fra evighet, slik 'Fader' og 'Sønn'. Dette skal jeg komme tilbake til i omtalen av gudstjenestens språk i neste artikkel. I og med at Guds gjerning overfor verden alltid impliserer de tre guddommelige personene, er ikke 'skaper' en entydig betegnelse på Faderen.¹⁰⁴

Jeg har satt opp en oversikt som anskueliggjør gudstiltalen i nattverdbønnene i Liturgi 2011:

- A **hellige Gud, himmelens og jordens Skaper** ... gitt din Sønn ... din Ånd ... **Nådige Gud**
- B **hellige Gud** ... din Sønn ... **Gud** ... din hellige Ånd (x 2)
- C **Gud (x 2)** ... din Sønn ... din Ånd ... **Evige Gud**
- D **evige Gud** ... din Sønn ... **Hellige Gud**
- E **gode Gud** ... **Hellige Gud** ... din Ånd ... **Gud** ... din Sønn
- F **gode Gud / Trofaste Gud / Gud, himmelens og jordens skaper** ... (din Sønn) ... din Ånd¹⁰⁵

Gud tiltales som 'Gud' i nattverdbønnene 14 ganger. Fire av disse er 'Gud', tre 'hellige Gud', to 'evige Gud', to 'gode Gud', to '(hellige) Gud, himmelens og jordens skaper', en 'nådige Gud' og en 'trofaste Gud'. Liturgi 2011 anvender med andre ord gudsbetegnelsen 'Gud' som ikke spesifiserer guddommelig person, men er felles for de tre guddommelige personene.

Flere ganger finner man begrepene "din Sønn" og "din Ånd" i nattverdbønnene. Særlig den første av disse to betegnelsene gjør det klart at man henven-

der seg til Faderen. Man rygger imidlertid tilbake for å sette ord på dette. Vi ser at 'Fader' (i Liturgi 2011s språkbruk: 'Far') konsekvent er unngått som tiltale.

De nye nattverdbønnene tiltaler ikke Faderen ved navn selv om en trinitarisk struktur er implisitt. Et blikk på forskjellige kirkers nattverdliturgier viser at det er varierende hvor og hvor mye det enkelte gudsnavn anvendes. Man finner også i vår tradisjon nattverdbønner uten personspeifikkasjon i gudsbe-nevnelsen, for eksempel Prøveordning 1969 som har "hellige Gud, himmelens og jordens Herre".¹⁰⁶

Generelt forekommer benevnelsen 'Fader' rikelig i nattverdliturgier, særlig i prefasjonen. Postsanctus tenderer på sin side mer mot betegnelsen 'Gud'. I anamnesen er det vanligere å tiltale Faderen ved dette navnet.¹⁰⁷ Avgjørende er imidlertid at Faderen tiltales som dette i prefasjonen, slik at tonen blir satt for hele nattverdliturgien og især nattverdbønnen, slik allmenn praksis er i kristenheten. Det fatale er at prefasjonene (nattverdbønnenes egne prefasjoner) i Liturgi 2011 og Forslag 2008 konsekvent unngår betegnelsen 'Fader'.

Vi må nå også kaste et blikk på kirkeårsprefasjonene i Liturgi 2011 som vi for øvrig ikke analyserer, men som kan brukes som alternativ til nattverdbønnens egen prefasjon (D og E). I A er bare kirkeårsprefasjon mulig. Mens Forslag 2008 unngikk 'Fader' i alle prefasjonene ("allmektige og nådige Gud"), tiltaler alle Liturgi 2011s prefasjoner Faderen ("allmektige Gud, evige Far").¹⁰⁸ Bildet er med andre ord sammensatt. Det er likevel mulig å feire nattverd etter Dnks nye ordning uten å adressere Faderen (D, E og F), og det skjer alltid hvis man bruker B, C og F.

Tiltaler nattverdbønnene i Liturgi 2011 Treenigheten en bloc og ender i en slags praktisk unitarisme hvor man forholder seg til 'Gud' uten referanse til person? Nei, det vil være riktigere å formulere det slik at de ønsker å tiltale første person i Treenigheten, men på en nøytralisert måte. Treenigheten beholdes som en formal struktur (trehet, forskjell), men tiltalen til dens første person i Treenigheten tømmes for sitt primære karakteristikkum, å være Fader. Tankegangen ble stilt til skue

på et tidligere stadium i reformprosessen hvor Dnks nemnd for gudstjenesteliv (NFG) uttalte om sitt forslag til nattverdbønner: "Adressaten er nå, i tråd med økumenisk praksis, konsekvent første person i treenigheten (som NFG har strevet med å gi en dekkende betegnelse)."¹⁰⁹

Det har i liturgirevisjonen vært en uttrykkelig forutsetning at eukaristibønnen skal rettes til Faderen, men resultatet svarer ikke klart til denne forutsetningen. I og med at vi ikke har påvist at Liturgi 2011 tiltaler eller ønsker å tiltale Treenigheten som sådan, innebærer mitt funn at Liturgi 2011 utydeliggjør gudstiltalen i og med at den samtidig som den fremhever de forskjellige personene i Treenigheten, likevel uthvisker hans egenart som man tiltaler (Faderen).

III Karakteristikk av nattverdbønnene

I dette kapitlet skal jeg gi en kort karakteristikk av nattverdbønnene i Liturgi 2011.¹¹⁰ For sammenligningens skyld ser vi først på Dnks to nattverdbønner inntil liturgirevisjonen. Jeg begrenser meg her til høymessen.¹¹¹

Liturgi 2011 omfatter seks alternative nattverdbønner. Antallet er innskrenket i forhold til Forslag 2008 (åtte) som også tillot fri utforming av denne bønnen, en mulighet som ikke lenger er forutsatt.¹¹² Noen av dem går tilbake på eldre forbilder.

Nattverdbønnene i AB 1920 og GB 1992

"Oppstandne Herre og Frelser"

Dnks første nattverdbønn (AB 1920) er rettet til Jesus med tiltaleordet "Herre Jesus Kristus". I 1977 ble tiltalen endret til "Oppstandne Herre og Frelser". Dette uttrykket innledet den første nattverdbønnen i den danske folkekirken, utarbeidet av Sjællands biskop og tidligere professor Peder Madsen (1843-1911) i 1910 og tatt inn i ritualet av 1912.¹¹³ Nattverdbønnen fra AB 1920 med nevnte endring er variant A i GB 1992. Denne henviser først til Kristi offer og hans kjærlighet. Deretter ber celebranten om en rett kommunion før han binder nattverdfeiringen sammen med kirken som helhet og med den eskatologiske fullendelsen.¹¹⁴

Anamnesen i AB 1920 er kristosentrisk. Kun Kristi gjerning ihukkommes. Denne beskrives som "kjærligheten som er sterkere end døden".¹¹⁵ Uttrykket henspiller på Joh 13,34f og 3,16. Vi kan omtale denne anamnesen som en "idé-anamnese" etter som den ikke nevner historiske hendelser, men en del av den teologiske bakgrunnen for frelsesverket, Guds altovervinnende kjærlighet. Dette innebærer også en viss avpersonalisering av anamnesen i og med at kjærligheten blir subjekt.

Anamnesen ble i 1977 styrket med uttrykket "fordi du gav deg selv for våre synder".¹¹⁶ Her er det noe større vekt på Kristi offer og død.

Det neste partiet av nattverdbønnen er ekklesiologisk: "forén oss meg dig som grenene med vintræet, lær os at elske hverandre som du har elsket os, og giv os med hele den hellige kirke at have trøst og glæde i dig!" Teksten knytter an til Joh 15,1-8, særlig frem til v. 6 bortsett fra uttrykket "... elske hverandre som du har elsket os" som kan ses som uttrykk for neste del av samme kapittel, v. 9-13, først og fremst v. 12.

"Oppstandne Herre og Frelser" ber videre om rett mottagelse av Jesu legeme og blod, forening med Kristus og innbyrdes kjærlighet mellom kommunikantene: "Vi beder dig, giv os som kommer til dit bord for at mottage dit legeme og blod, at træde frem for dit ansigt med ydmyge og sanddrue hjerter."¹¹⁷ Dette avsnittet er med andre ord en kommunikantbønn, og innholdet er i stor grad hentet fra nattverdformaningens tematikk.¹¹⁸

Den danske nattverdbønnen har "Oppstandne Herre og Frelser" ikke bare den innledende tiltalen felles med.¹¹⁹ Den danske bønnen er riktignok i enda større grad enn den norske en kommunikantbønn. Som AB 1920 henviser den til Jesu kjærlighet. Her er intet anamnetisk element, men bønnen munner ut i en bønn om å "vokse i kjærligheten, for at vi med alle dine troende må bli ett i deg, slik også du er ett med Faderen".¹²⁰ Formuleringen bygger på Jesu yppersteprestelige bønn, gjengitt i Johannesevangeliet (17,11.21-23). Denne slutten danner en naturlig overgang til Fadervår som er rettet Faderen.

Jeg vil sammenfatte analysen av "Oppstandne Herre og Frelser" slik:

a) Bønnen om prøving av seg selv før kommunionen i "Oppstandne Herre og Frelser" griper fatt i den "positive" tilgangen: "med ydmyge og sanddrue hjerter", mer enn kommunionsens farer, slik det derimot var vanlig i de anglikanske nattverdformaningene ("the warning").¹²¹ Den tradisjonelle nattverdformaning hos oss (her AB 1556) legger vekt på at troen er den rette forberedelsen til sakramentet; de "ere ... ret proffuede" som "tro Christi ord" om realpresensen og syndenes forlatelse i sakramentet "oc gøre efter denne hans befaling", nemlig mottar hans legeme og blod i nattverden.¹²²

b) Det anamnetiske er begrenset til den abstrakte formuleringen "kjærligheten som er sterkere end døden". Historiske frelsesgjerninger nevnes ikke.

c) Bønnetema er på basis av Joh 15 forening med Kristus og "trøst og glæde i dig". Dette er kollektivt ("os", "grenene") og fører over i bønn om gjensidig kjærlighet mellom kommunikantene.

d) Det jeg har nevnt i pkt. c) gir bønnen et intimt preg. Den danske nattverdbønnen som den motivmessig står nær, var ifølge kirkehistorikeren P. G. Lindhardt (1910-88) merket av "pietistisk-individualistisk opbyggelighed". Teologen Roald Flemestad (f. 1943) karakteriserer "Oppstandne Herre og Frelser" som en "forbønn over altergjestene", og Per Nielsen ser den som en avvei ved sitt fokus på kommunikanten fremfor på sakramentet og fjernet derfor nattverdbønnen fra sin messebok (jfr. kapitlet om Innføringen av nattverdbønn i Dnk (AB 1920) i del I).¹²³

e) Bønnen er en avrundet tematisk enhet på bakgrunn av en nytestamentlig tekst.

f) Realpresensen markeres tydelig: "mottage dit legeme og blod".

g) Bønnen er preget av johanneisk teologi og er utenom uttrykket sitert i pkt. f) generell i forhold til nattverdets spesifikke innhold. Man kan si at den fra og med 1977 har et påskepreg (tiltalen "Oppstandne Herre og Frelser...").

h) Bønnen er, for å konkludere, en ihukommelse av Kristi død og oppstandelse og en bønn om rett nattverdgang.

"Vi priser deg, hellige Gud, himmelens og jordens Herre ..."

Nattverdbønnen som begynner med "Vi priser deg, hellige Gud, himmelens og jordens Herre" er fra 1983 og omtales i GB 1992 som variant B. Dette er den ene varianten for nattverdbønn i Liturgikommissjonens innstilling fra 1976.¹²⁴ For

første gang i Dnks historie henvendte en offisiell nattverdbønn seg til Faderen.¹²⁵ Det sentrale fokuset fra AB 1920s nattverdbønn er bevart.¹²⁶ Før verba takkes Gud ”som har elsket verden og gitt din Sønn, Jesus Kristus, for at han skulle frelse oss fra synd og død og vinne deg et hellig folk”. Under bønnen ligger Joh 3,16 (”For så høyt har Gud elsket verden ...) med et fokus på frelsen. Både den objektive og den klassiske forsoningslære kommer til uttrykk. Her markeres også det kirkelige aspektet: gudsfolket er hensikten med frelsesverket.¹²⁷

Partiet som kommer etter Fadervår og verba (anamnese og kommunikantbønn med et eskatologisk utblikk) er rettet til Sønnen som tiltales ”Herre”, et av to tiltaleord til Faderen i første del av nattverdbønne. Første og andre person i Guddommen tiltales dermed med samme begrep. Det er uklart hvorfor bønne etter verba går over til å tiltale Sønnen, men det kan skyldes at man vil tiltale den realpresente Kristus. Agnus Dei følger dessuten, og denne bønne er rettet til Sønnen. Det er med andre ord trolig plasseringen mellom verba og Agnus Dei som gir bønne retning til Kristus (jfr. kap. Nattverdbønnens adressat og tiltale i del II).

Første periode av bønne etter verba er en anamnese: ”Herre, vi feirer dette måltid med glede og takk for ditt fullbrakte offer, i troen på din seierrike oppstandelse og himmelfart og i forventning om din gjenkomst i herlighet.” I motsetning til A-varianten (”Oppstandne Herre ...) ihukommes her Kristi historiske frelsesgjerninger. De to neste periodene er en kommunikantbønn. Denne er identisk med tilsvarende i ”Oppstandne Herre og Frelser”.¹²⁸

Nattverdbønnene i Liturgi 2011

Vi går nå over til å undersøke eukaristibønnene i Liturgi 2011. De elementene i Forslag 2008 som ikke videreføres i Liturgi 2011 skal vi ikke berøre her annet enn å bemerke at nattverdbønnene C, D og E i Forslag 2008 trolig er blitt ansett som for ensidig skapelsesorienterte eller dennesidige til å videreføres.¹²⁹ Nattverdbønnene i Liturgi 2011 er i det alt vesentlige særegne for Dnk.

A Høymessen 1977 revidert. Den første nattverdbønne er bygd på høymessen 1977 (GB 1992) som vi nettopp har presentert (1992 B), men er revidert i forhold til denne.¹³⁰ Liturgi 2011 er her mer radikal enn Forslag 2008. I forhold til GB 1992 er kommunikantbønndelen tatt ut og dermed også referansen til realpresensen (”motta ditt legeme og blod”) som den inneholdt.¹³¹

B Hippolyt. Det andre alternativet er ikke en direkte oversettelse av Hippolyts (d. 235) nattverdbønn (Apostoliske konstitusjon), men griper fatt i enkelte av dens motiver.¹³² Det bærende motivet er den skapelsesmidlende Logos (”Ordet”, Joh 1,1ff) som kom til verden. Det er bare mindre språklige endringer i forhold til Forslag 2008 (også der B).¹³³

C Paulinske tekster er basis for den tredje nattverdbønne (Rom 8,19.21 og 11,33a.36) som også inkluderer en bearbeidelse av Hebr 1,10.¹³⁴ Bønne er ny i forhold til Forslag 2008, men tar opp i seg elementer fra nattverdbønnene C og D i denne.¹³⁵ Tre motiver er sentrale: dybder i Gud (i prefasjonen), skapningens vitnesbyrd om Guds herlighet og gjerning og den liturgiske kontinuiteten med kirkens historie. Liturgi 2011 C fremstår mer moderat og med et tydeligere paulinsk feste enn de to bønnene den henter stoff fra.

D Emmausvandrerne. En av nattverdbønnene bygger på fortellingen om emmausvandrerne møte med Jesus i Luk 24,13-35.¹³⁶ Nattverdbønn G i Forslag 2008 har tilsvarende tematikk.¹³⁷

E Familiemessen. Den femte nattverdbønne er bearbeidet etter familiemessen fra 2003.¹³⁸ I Forslag 2008 er nattverdbønn F så nær denne at de må forstås som samme tekst.¹³⁹ Motivene er skapelsen og Kristi død og oppstandelse. Et innskudd i forhold til teksten i Forslag 2008 viser at man har kjent behov for et mindre ensidig skapelsesperspektiv: ”Vi takker deg for Jesus Kristus, verdens frelser. Han døde og stod opp igjen, så vi ved troen på ham får tilgivelse for syndene og evig liv.”¹⁴⁰

F En nattverdbønn for særlige anledninger finnes også. Den tilsvarer H i Forslag 2008.¹⁴¹ I Liturgi 2011 er dette er en komplett nattverdliturgi og ikke en av de ordinære alternative nattverdbønnene.¹⁴² Jeg omtaler den, som tidligere nevnt, som F. Etter innledningen foreligger bønningen i tre varianter. De to siste refererer til Kristi død og oppstandelse. Denne nattverdbønningen utmerker seg ved et særlig lite presist fokus på nattverden.

De nye nattverdbønnenes tematiske enhet og språklige struktur

Nattverdbønner har tradisjonelt et spisst fokus på frelsesverket. Joh 3,16 går igjen i postsanctus. Dette ser vi for eksempel i Chrysostomos-liturgien, i KH 1942 og i KH 1986/2000.¹⁴³ KH 1942 har en stram linje fra inkarnasjonen til soningsdøden og nattverden. Denne nattverdbønningen er dermed en sammenhengende fortelling relatert til feiringen av frelsen i nattverden. Den har et eksklusivt fokus på Kristus og hans verk i fortid og evig nåtid. Man får nattverden igjennom dvelen ved sakramentet.¹⁴⁴ Dette er videreført i nyere svenske liturgier.

Liturgi 2011s nattverdbønner har derimot mindre tematiske enhet og syntaktisk sammenbinding. D har hyppige tema- og motivskifter og liten flyt. Den midterste passasjen i bønningen har fra "Du sendte ..." til "... og gav dem" tre hovedsetninger med samme struktur: personlig pronomen – verb i preteritum – direkte objekt eller preposisjonsledd ("Vi takker deg ... du sendte din Sønn. Han ble korsfestet og stod opp ... Han åpnet skriftene"). Setningene "stod opp fra de døde" og "åpenbarte seg for sine venner" er formelt leddsetninger siden de ikke har eget subjekt, men har bortsett fra dette samme struktur som de nevnte tre setningene. Med dette leddet kan vi altså telle fem påfølgende setninger med lik struktur. Denne monotonien brytes ikke av at den andre setningen har passivt verbal ("ble korsfestet") og dermed intet postverbalt ledd, og "åpenbarte seg ..." er refleksivt verbal. Passasjen avsluttes riktignok av to følgesetninger. Mye informasjon meddeles i en enstonig form.¹⁴⁵

E er også motivmessig sammensatt. Etter Fadervår følger en bønn om å få erfare Guds kjærlighet og om at denne kjærligheten også skal manifestere seg mellom de troende ("Gi oss å elske hverandre, slik du elsker oss").¹⁴⁶ Her fremstår et nytt tema, omsorg for de lidende ("små", "sultne"). Tredje ledd henspiller på et ledd i Marias lovsang, også kalt Magnificat: "La de små bli opphøyet og de sultne bli mett med gode gaver" (Luk 1,53).¹⁴⁷ Motivet "Gud, ta oss alle i favn, slik en kjærlig mor samler barna sine om seg", som ligger nær Jes 66,13, peker billedmessig i ytterligere en retning.¹⁴⁸

Manglende syntaktisk sammenbinding gir B et eksempel på:

Vi takker deg, hellige Gud, ved din Sønn Jesus Kristus. Han er det evige Ord, og ved dette Ord skapte du alt. Da tiden var inne, sendte du ham til verden som frelser og befrier. For dette priser vi deg, sammen med alle dine hellige i himmelen og på jorden.¹⁴⁹

Tekststykket er preget av korte setninger og gjentakelser. I stedet for "som" settes punktum, og ny setning begynner med "Han". "Ord" tas opp igjen ved "dette Ord". Det nevnte "Han" gripes tilbake til fire korte setninger senere ("ham"). "For dette" refererer til det foregående. Takketemaet settes på denne måten ikke i syntaktisk forbindelse med takkeuttrykket. Teksten fremstår uten syntaktisk flyt og utnytter ikke språkets muligheter i form av partisipp, relativforbindelse osv.

Manglende sammenbinding kan til en viss grad skyldes vanen vår liturgiske tradisjon har skapt. Tekstene i nattverdliturgien i dansk-norsk tradisjon (formaning, Fadervår, verba) stod relativt uformidlet ved siden av hverandre. I FC 1523 og dermed i den svenske nattverdliturgien var verba koblet på prefasjonen, en forbindelse som i Sverige ikke ble løst før i 1811.¹⁵⁰ Det er noe "rått" ved strukturen i nattverdliturgien i vår tradisjon, til forskjell fra elegansen som preger den svenske messen. I svært begrenset grad innhenter Liturgi 2011 flyt i messeliturgien.

IV Liturgi 2011s samlede tendens

Temaene i nattverdbønnene

Ved følgende oversikt vil jeg dokumentere temaforrådet i nattverdbønnene:

(Nattverdbønn B, C, D og E har egen prefasjon. Ved D og E kan også en kirkeårsprefasjon brukes.)

Prefasjon	Postsanctus
A	
B Skapelsen ved Ordet og inkarnasjonen	Sønnens fødsel, liv og kors ”minnes vi hans død ... bringer frem ... gaver”
C ”Å dyp av rikdom og ...” (Rom 11,33), skapningen viser Guds herlighet	syndefallet, løftet til Abraham, utfrielsen av Israel, profetene, forsoningen, oppstandelsen
D Skapelsen, Apg 17,28	...
E Skapelsen	Skapelsen i Guds bilde, livet, frelsen, død og oppstandelse, tilgivelse, evig liv, dåpen, nattverden
F ...	Guds herlighet, <i>alt. I:</i> dåpen, forening med Jesus <i>alt. II:</i> frelsen, død og oppstandelse <i>alt. III:</i> kjærlighet og omsorg, frelsen
Anamnese etter verba	Avsluttende bønn
A ...	”gjenkjenne Kristus i den som sulter og tørster”
B ...	enhet
C ...	skapningens eskatologi (jfr. Rom 8,19ff)
D ...	”brennende hjerter”, ”tar vare på ditt ord”, ”barmhjertighet”, ”bli hos oss...”
E ...	feminin gudsmetaforikk, sosialetikk
F ...	...

Vi ser av denne oversikten at nattverden kun nevnes én gang (E – postsanctus). Imidlertid har B (også i postsanctus) tematikk fra offertoriet. D har som helhet en nattverdnær metaforikk, men uten konsentrasjon om det sakramentale nærværet

For det andre er særlig utmyntingen i den avsluttende bønningen, der denne finnes (alle unntatt F), uten sakramental referanse og erstattet med etikk (A, D, E). I det hele tatt er fokus i noen av nattverdbønnene (D, E og F) flyttet fra realpresens og personlig frelse over på en vag forbedring av denne verden.¹⁵¹ Nattverdbønn D har uttrykksmåtene ”tar vare på ditt ord” og ”viser barmhjertighet”.¹⁵² I E lyder et utdrag fra Magnificat.¹⁵³ Det ekklesiologiske perspektivet som er typisk for denne bønningen i sin klassiske form, finner vi bare i B. Tradisjonelt er dette også sted for et eskatologisk perspektiv. Dette er fraværende på dette stedet i Liturgi 2011, men i C finner vi her skapningens eskatologi.¹⁵⁴

Eskatologien kommer til uttrykk i akklamasjonene (”... Kristus skal komme igjen”). C hadde i Forslag 2008 dog et tydelig eskatologisk perspektiv på nattverden: ”... venter vi på at han skal komme igjen og holde sitt store gjestebud sammen med sitt folk.”¹⁵⁵ Denne henvisningen til det eskatologiske bryllupsmåltidet unngår Liturgi 2011 selv om A i den avsluttende bønningen har en henvisning til den evige fullendelsen: ”... og la oss en gang samles hos deg i ditt fullendte rike.”¹⁵⁶

Henvisningene til frelsen er ikke desto mindre rikelige i nattverdbønnene. Bare i D er dette perspektivet fraværende, og i F, alternativ II er det svakt. Hvis vi konsenterer oss om postsanctus, ser vi at frelsesperspektivet er særlig tydelig i A som takker Gud ”for at du sendte din Sønn Jesus Kristus til frelse for verden. Ved hans død får vi våre synder tilgitt, og i hans oppstandelse kan vi leve det nye livet”.¹⁵⁷

Vi så i den forrige artikkelen at det i det nye dåpsritualet er innført skapelsesmotiver. I nattverdliturgien er slike motiver nedtonet i forhold til Forslag 2008 og kun til stede i begrenset grad. Andreas Aarflot (f. 1928) bedømte kritisk tendensen i Forslag 2008 til slike motiver i nattverdliturgien.¹⁵⁸ I nattverdbønn D i Liturgi 2011 kommer det til uttrykk

i prefasjonen.¹⁵⁹ Prefasjonen er i sin tematikk mer generell enn prex, og vi skal ikke bli overrasket over å finne skapelsesmotiver i den, som når B taler om skapelsen ved Logos.¹⁶⁰ Noen av nattverdbønnene evner imidlertid ikke progresjonen fra prefasjonens tematikk til den mer spesifikke frelses- og nattverds-tematikk fra og med postsanctus.

I postsanctus kommer skapelsestematikken bare til uttrykk i E. I C finner vi som nevnt det skaptets eskatologi i den avsluttende bønne. Perspektivet fra første trosartikkel (Gud og skapelsen) er imidlertid markant i F som har en enklere struktur enn de øvrige nattverdbønnene.¹⁶¹ Den første varianten taler om Guds "herlighet som er utbredt over himmel og jord".¹⁶² Også i det tredje alternativet står skapelsen i sentrum selv om her også frelsen fokuseres.¹⁶³

Det anamnetiske poenget er i C utvidet til Det gamle testamente. Her tales det ikke om Guds vrede-reaksjon på syndefallet. Snarere sies det at Gud ved syndefallet "ikke vendte deg bort da mennesket syndet, men gav ditt løfte ...".¹⁶⁴ Frelsens negative bakgrunn refereres til en overfladisk måte. Dette er ikke spesielt for Liturgi 2011, men gjengs i liturgier. Prøveordning 1969 hadde likevel formuleringen i postsanctus: "Vi priser deg, hellige Gud, himmelens og jordens Herre, som i kjærlighet til din falne skapning gav din Sønn ...".¹⁶⁵ Olaus Petri skjuler ikke den ugjenløste menneskehetens fortapte stilling når han i prefasjonen i Svenska messan (1531) takker Gud

for alla thina welgerninga, och enkannerliga
for then tu bewijste oss, thå wij alle for
syndene skul så illa vthkompne vårom, at
oss icke annat stodh före vthan fordömelse
och then ewighe dödhen, och intit creatur
antingen j himmelen eller på jordenne
kunde oss hielpa. Thå vthsende tu thin
eenfödda son ...¹⁶⁶

Studerer man eksempler på nattverdliturgier i kristenheten, vil man se at den objektive forsoningslære står svakt selv om man kan finne eksempler på den, som i Missouri-synoden.¹⁶⁷ På 1500-tallet kom denne læren til uttrykk i nattverdliturgien. Röda Boken 1576 gir et interessant døme på dette:

... Hwilcken tin son, tu aff omäteliga
barmhertigheet oss skenct oc guiffit haffuer
at han itt offer för våra synder bliffua
skulle, oc med sitt eenda offer på korset, vår
aterlösningis betalning vthretta, tina rettwiso
fyllest göra, och itt sådant offer fulkompna,
som allom vthualdom tiäna skulle till godo
in til werldennes ända. Samma tin Son,
samma offer, som är itt reent, heligt och
obesmittat offer, til vår försoning, sköld,
skerm och skiwl emot tina wrede, emot
syndennes och dödzens förskreckelse och oss
föresteldt...¹⁶⁸

Her tales, sagt med andre ord, både om Kristi innfrielse av gjeldsbrevet på grunn av synden (Kol 2,14) og om vern mot Guds vrede over denne, sentrale elementer i den objektive forsoningslæren.

"Takken" som på 1900-tallet har vært fremholdt som et konstituerende element i nattverdfeyringen, er ut fra det vi nå har sett, i Liturgi 2011 eller andre moderne liturgier ikke satt inn i frelsedramaet i dets fulle bredde. Det er mye som tyder på at takkematerialet i lutherske liturgier ikke har blitt gjennomarbeidet på basis av reformatorisk teologi. Her har man ganske enkelt tatt over økumenisk stoff uten videre bearbeidelse og vært tilfreds med å unngå messeofferlære.

Messeofferlære spiller for øvrig ingen rolle i Liturgi 2011 selv om det er et visst driv i retning av hva kommunikantene skal gjøre. Uttrykk som å "bære frem" brød og vin, gavene, kalken osv. i prex må ses som uttrykk for offertoriets motiver. I B finner vi en slik uttrykksmåte - før verba: "Derfor minnes vi hans død og oppstandelse når vi bringer fram for deg disse gaver".¹⁶⁹ Man er her etter min mening uvøren med frembæringsbegrepet. Det bør presiseres hva som frembæres, slik en tysk nattverdbønn gjør: "bringen wir das Lobopfer unseres Dankes und unserer Anbetung dar"; likedan i den islandske liturgien: "... komum vér fram fyrir þig, heilagi faðir, með þakkargjörð ...".¹⁷⁰

Svekkelse: realpresensen og nattverdensbønnens fokus på sakramentet

Vi nærmer oss slutten av vår undersøkelse. Vi har gransket nattverdliturgiernes og især nattverdbønnens struktur, karakterisert nattverdbønnene tematisk og utkrystallisert hvilke motiver som forefinnes i disse. Nå skal vi tilspisse analysen og på basis av det materialet vi allerede har presentert og analysert, se om vi finner et bestemt vippepunkt i brytingen mellom Liturgi 2011 og de tidligere liturgiene.

Det viktigste som har skjedd er etter min mening at realpresenslæren har fått mindre betydning og at nattverdbønnene har mistet fokus på sakramentet. Isteden har det etablert seg bønn om andre virkninger av sakramentet. Sakramentet fremstilles mer allment enn i Dnks tradisjon. I dette kapitlet skal vi konsentrere oss om det som er på retur. Det neste kapitlet vil drøfte det Liturgi 2011 har erstattet det avsvakkede med.

Realpresenslæren har stått sterkt i tekstene i dansk-norsk liturgitradisjon fra reformasjonen og til det 20. århundre selv om for eksempel den nyeste danske liturgien ikke taler om realpresensen i nattverdformaningen.¹⁷¹ Realpresensen var som nevnt, et sentralt poeng i nattverdformaningen i Danmark-Norge. I Malmömessen 1528 lød det slik:

Formaner ieg edder y Jhesu christi naffn,
ath y uare paa grandgiffuelighe, mz en
reeth tro ath anamme Christi testamente
Och besynderligheth he ord (i huilcke
Jhesus christus haffuer skiencket oss sith
legomme och blod til syndsens forladelse)
ladhe ingtryckis grundelige y edhers hierter,
ath y kunde offuer tencke och komme yhu
Och tacke then ubegribelighe kierlighz som
han oss beuisth haffuer, ther han mz sith
legomme och blods udgiffuelse, oss haffuer
forløst fraa gudz vredhe, synden, døden
och heluede, for huilken ting sagh skyld
wduortis skulle y anamme till edher brød
och wyn, thz er legomme och blod, tiil en
uisszh forsæglingh och panth.¹⁷²

Realpresensen har hatt en mer usikker stilling i svensk liturgi. Dette må nevnes ettersom svensk

liturgi er en viktig inspirasjonskilde for den norske liturgireformen. Det svenske forslaget fra år 2000 som den norske liturgireformen har fått impulser fra, har nattverdbønner som er mer sprikende enn de foregående og også representerer en viss læremessig svekkelse.¹⁷³

Ifølge organisten og musikkviteren Søren Sørensen (1920-2001) har den danske kirke på liturgiernes område "neppe noget at lære på den anden side sundet, hvor man nok er klerikal og højkirkelig, men ikke har meget sans for sakramenternes betydning."¹⁷⁴ Sørensen presiserer ikke innholdet i dette, men et blikk på svenske liturgier viser ofte en svakt uttrykt realpresenslære selv om det finnes unntak.¹⁷⁵ I Svenska messan 1531 kommer læren bare til uttrykk i utdelingsordene.¹⁷⁶ Klarere lyder den i Röda Boken 1576.¹⁷⁷ KH 1917 neglisjerer realpresensen inntil kommunionen. Her finner vi den i utdelingsordene og nattverdønsket samt i en av tre postcommuniobønner.¹⁷⁸ Nattverdbønnen som kom inn i Svenska kyrkans liturgi med KH 1942, gav a priori anledning til utfoldelse av denne læren, men dette skjedde ikke. Den forbigår den, og KH 1942 kommer dermed ikke utover KH 1917 på dette punkt.¹⁷⁹ På grunn av den skandinaviske liturgiske integrasjonen som finner sted i våre dager er det viktig å vite dette.

Henvisningen til realpresensen er imidlertid bedret i KH 1986 og Missale 2008. Vi ser dette også i Missionsprovinsen LitKom 2012. Dens alternativ 1 for postsanctus nevner realpresensen, om enn på en indirekte måte: "genom dem får del av Kristi kropp och blod."¹⁸⁰ Alternativ 2 formulerer seg imidlertid som KH 1942, og dermed svakere: "ta emot honom när han kommer till oss i sin heliga nattvard".¹⁸¹ Dette er varianten som anvendes i Kvillebäcken koinonia.¹⁸² Både Kvillebäcken 2012 og Missionsprovinsen LitKom 2012 omtaler på slutten av anamnesen Jesu legeme og blod på en flertydig måte: "Tack för att du i denna måltid skänker oss de välsignade frukterna därav [av Kristi offer] och ger oss liv av hans liv, så att han förblir i oss och vi i honom".¹⁸³ Perioden jeg har satt i kursiv er valgfri i Missionsprovinsen LitKom 2012. Fractio har ordlyden fra 1Kor 10,16 ("delaktighet")

Utdelingsordene er henholdsvis: "Kristi kropp/ lekamen, för dig utgiven" og Kristi blod, för dig utgjutet." Nattverdønsket lyder: "Ni/vi har nu tagit emot Kristi kropp och blod. Han bevare er/oss til evig liv."¹⁸⁴ Ved sin beherskede måte å uttrykke realpresensen på føyer Missionsprovinser seg inn i svensk liturgisk tradisjon.

Vi skal imidlertid være klar over at det vi omtaler som realpresensen i eldre tid ble uttrykt mer indirekte enn som i nytiden ved subjekt, verbal og predikativ-struktur ("Dette er Jesu legeme"), i tråd med Det nye testamente som utenom Jesu egne ord ("Dette er mitt legeme, 1Kor 11,17) taler om "del i Kristi blod/legeme" (10,16). 11,29 kommer imidlertid nær den senere uttrykksmåte. Da det ble debatt om nattverden i middelalderen, presiserte kirken sin lære ved uttrykk som utvetydig betonte identiteten mellom Kristi legeme og blod og elementene.¹⁸⁵ Den gamle, nytestamentlige uttrykksmåten gjenfinner vi i de kombinerte utdelingsord og nattverdønske i Malmömessen 1528: "Jhesu Christi legommis anammelse størkes tiill thz euige liiff"/"Jhesu Christi blods delectelighz være tigh til hielp och trøsth. Amen."¹⁸⁶ Svenska messan 1531 har en tilsvarende uttrykksmåte.¹⁸⁷ Den ene av Röda Bokens 1576 to (av i alt fem) postcommuniobønner som uttaler seg mest direkte om det sakramentale nærværet, ordlegger seg som Svenska messan, og den andre slik: "oss medh tig sielff spiset".¹⁸⁸

Historisk må man anta at bortfallet av nattverdformaningen (i Sverige 1894, i Norge 1914) som var stedet den lutherske kirke liturgisk tydet nattverdsakramentet, og hvor realpresenslæren kom særlig klart til uttrykk, ved inngangen til det 20. århundre, er en viktig del av bakgrunnen for den svekkede realpresenslæren i liturgien i nyere tid.¹⁸⁹ Imidlertid var selv allerede i Olaus Petris liturgi fra 1531 realpresensen ikke uttalt i nattverdformaningen som snarere legger all vekt på selvprøvingen, syndenes forlatelse og ihukommelsen av Kristi velgjerninger.¹⁹⁰ Ved å formulere nattverdbønnen på basis av nattverdformaningen, hvor beklagelig dette ellers kan være, berget Gustav Jensen etter min

mening bekjennelsen til denne læren i Dnks liturgi på 1900-tallet.¹⁹¹

I Dnk later imidlertid realpresenslæren for tiden til å være under press. I Forslag 2008 var den faktisk ute.¹⁹² "Jeg lærer konfirmantene at dåp og nattverd er hellige handlinger hvor vi møter Gud i brød, vin og vann", skriver Gyrid Gunnes (f. 1978) som gir et dristig uttrykk for denne tendensen; det er "... noe med å la vann være vann og brød være brød uten å tyne det til å være verken Guds gode gaver eller guddommelige tegn".¹⁹³ Bekjennelse til de innviede nattverdelementene som Jesu legeme og blod er imidlertid kommet inn igjen i Dnks liturgi selv om det ikke er et særlig klart anliggende. Vi finner dette i utdelingsordene og i nattverdønsket i Liturgi 2011.¹⁹⁴ I liturgiens teoridel finner vi det også.¹⁹⁵ Nattverdbønnene tier imidlertid her bortsett fra C ("så vi kan ta imot Jesu legeme og blod til forsoning og fred").¹⁹⁶ E taler i postsanctus om "din store familie" og refererer til sakramentet, men ikke til realpresensen.¹⁹⁷ Alle nattverdbønnene har konsekrasjons- og kommunionsepiklese, men konsekrasjonsepiklesens funksjon er uklar og teologisk uensartet i nattverdbønnene og fører ikke frem til et klart utsagn om realpresensen.¹⁹⁸ Og når Liturgi 2011 presiserer postcommunio-bønnene som i vår tradisjon ikke har nevnt nattverd gavene ved navn (ikke Jesu legeme og blod, men "dine salige gaver"), er dette ikke i retning av realpresensen.¹⁹⁹ Snarere lar man ved denne bønne nattverden avsluttes med en etisk impuls, for eksempel: "Hjelp oss å høre det rop du har hørt, å se den nød du har sett og å elske vår neste som oss selv."²⁰⁰ I tråd med dette gjør Liturgi 2011 heller knapt nattverden til gjenstand for takk i nattverdbønnene.

Løynefallende ved nattverdbønnene er dessuten at fokus i liten grad er på nattverden. Dette fremgår allerede av de belegg vi har anført og kommentert, som "ta vare på ditt ord" og "vise barmhjertighet" (D). C er frelseshistorisk og eskatologisk, men kobler ikke dette på nattverden.²⁰¹ Når realpresensen nevnes her, gis den straks en etisk utmynting.²⁰² A taler om å "gjenkjenne Kristus i den som sulter og tørster (A).²⁰³ I E knyttes det etter akklamasjonen ikke til nattverden.²⁰⁴ F nevner ikke nattverden.²⁰⁵

Her skiller nattverdbønnene i Liturgi 2011 seg fra andre nattverdbønner jeg har studert selv om det svenske liturgiforslaget fra år 2000 har noe av den samme tendensen.²⁰⁶ Nattverdbønnene i KH 1986 er strammere komponert enn de i Liturgi 2011 og mer helhetlige, mer konsentrert om nattverden selv om de inneholder visse svært radikale utsagn.²⁰⁷ I EBG 2000 finner man derimot generelle og ikke nattverdsesifikke uttrykk, som denne nattverdbønnen (postsanctus):

Sei gepriesen, du Schöpfer aller Dinge,
sei gepriesen für das Licht, das wir sehen,
das uns hinweist auf Christus, unser
Licht. Sei gepriesen für alles, was die
Erde hervorbringt um uns Menschen zu
ernähren. Sei gepriesen für alles, was du uns
zugute getan hast in Jesus Christus, deinem
Sohn: für seine Geburt in dieser Welt, für
sein Leiden und seinen Tod am Kreuz, für
seine Auferstehung am Morgen der neuen
Schöpfung.²⁰⁸

Bønnen trekker i samme retning som Liturgi 2011: fokuset flyttes bort fra sakramentet.

Bønn om virkninger parallelt med sakramentet og generalisering av dette.

Til gjengjeld taler Liturgi 2011 om andre frukter av nattverden. A ber Gud: "Fyll oss med din kjærlighet ... lær oss å elske hverandre."²⁰⁹ I B ber liturgen Gud om å "la alle som får del i brødet og vinen, forenes til ett. Fyll oss med din hellige Ånd, så vi kan prise deg og leve til din ære."²¹⁰ D ber om "brennende hjerter".²¹¹ Det er en utbredt metaforikk på siden av sakramentets; denne er særlig tydelig i nattverdbønn B.²¹² Det ikke-sakramentale fokuset gjelder i høy grad E og særlig F.²¹³ Man ber med andre ord om og ihukommer forhold på siden av sakramentet.

Det har i nattverdbønnen funnet sted en utvikling fra konsentrasjon om frelsesverket måltidet (AB 1920) til frelsesverket (GB 1992) og til ikke-soteriologiske motiver (Forslag 2008 og Liturgi 2011). Mens AB 1920 hadde fokus på det sakramentale måltidet og ikke bare begrenset anamnesen til Kristi spesifikke frelsesverk, men konsentrerte nattverd-

bønnen om det aktuelle måltidet (alt det bes om kan realiseres i nattverdmåltidet), ber Liturgi 2011 om andre gaver enn Jesu legeme og blod. I reformprosessen har det åpenbart vært en viss erkjennelse av dette, for nattverdønsket hadde i Forslag 2008 som mulig avslutning "Gi oss mot til å leve og frimodighet til å tro", et alternativ Liturgi 2011 ikke viderefører.²¹⁴ På bakgrunn av det foregående er det etter mitt skjønn likevel grunn til å slutte at Liturgi 2011 ser et behov for moraliserende tilføyelser. En effekt av dette er at nattverden som mottagelsen av Herrens legeme og blod depresiseres. Det fjerde alternativet for postcommunio lar nattverden sikte på "én verden og én menneskehet", slik brødet som er brutt er ett.²¹⁵

Ny lære?

Til slutt skal vi peke på at nattverdbønn B har formuleringer som ikke er læremessig korrekte: "Ved Åndens kraft ble han født av jomfru Maria ..." Her må det innvendes at fødselen foregikk på alminnelig menneskelig vis. Unnfangelsen skjedde ved Den hellige ånd, og ikke bare ved hans kraft. Originalteksten har ikke disse uttrykksmåtene.²¹⁶ Dette samme gjelder den form Hippolyt har fått i den nyeste anglikanske liturgien (CW 2000).²¹⁷

"da han strakte sine hender ut på korsets tre ... Slik tilintetgjorde han døden, brøt ondskapens lenker og åpenbarte for oss legemets oppstandelse." Uttrykksmåten er ikke treffende ettersom Kristus ikke oppstod på korset (hvor han tvert imot døde), men av graven. Graven er teologisk viktig, også med tanke på betydningen av vår grav og oppstandelsen fra den.

*

Jeg har hatt hovedfokus på graden av konsentrasjon om nattverdets kjerneinnhold. Typisk for de nye norske nattverdbønnene er tematisk sprik og liten konsentrasjon om sakramentet. De har dermed fått en moralistisk vri.

På bakgrunn av dette mener jeg det er grunnlag for å si at nattverdbønnene i Liturgi 2011 ikke unner den hengivne nattverdgjest å dvele ved nattverdets kjensgjerning, men minner om det som skal gjøres. Dette gjenspeiler liten tro på at det sakramentale

møtet mellom Kristus og kommunikanten bevirker åndelig liv og at tilbedelse og tjeneste flyter ut derfra.

V Konklusjon

Vi har sett at Liturgi 2011 fullfører prosessen som ble igangsatt på slutten av 1800-tallet med å overvinne nattverdliturgiens tradisjonelle struktur i Dnk og gi den del i den økumeniske form som har dannet seg i løpet av de siste 150 år. Metastrukturen i Liturgi 2011 er i hovedsak økumenisk, blant annet med epiklese i samtlige nattverdbønner. Dette gjelder også rekkefølgen på de ulike momentene i liturgien.

Som i nyere svensk liturgi, i KF- og SKG-liturgien er den økumeniske rekkefølgen ivaretatt også i nattverdbønnen selv om ikke alle elementene er på plass i alle variantene. Dette gjelder anamnesen etter verba og den avsluttende doksolgjen.

Strukturen er trinitarisk ved at Sønnen ikke lenger tiltales direkte og Faderen antydes som adressat ved at bønnen taler om "din Sønn". Nattverdbønnen tiltaler likevel ikke Faderen ved dette navn, men bruker for det meste den generelle betegnelsen 'Gud'.

Messeofferforståelse målbærer Liturgi 2011 ikke, men begrepet fra offertoriets temakrets å "bære frem", også uttalt etter konsekrasjonen, og uten objekt, skaper uklarhet om hva som menes.

Når det gjelder nattverdliturgiens – og først og fremst nattverdbønnenes motiver – har jeg påvist en mindre grad av konsentrasjon om sakramentets innhold og at nye motiver har kommet inn. Det bes om Ånden og andre frukter som ikke er spesifikke for nattverden. Meddelelsen av Kristi legeme og blod later ikke til å tilfredsstillende som virkning av sakramentet. Dette forsterkes av grammatisk og stilistisk liten grad av sammenbinding i nattverdtekstene. Liturgi 2011 har ikke innhentet mangelen på flyt i det norske nattverdritualer.

Avsvekkelse av realpresenslæren i liturgien er en følge av denne utviklingen. Motivmessig var liturgiene frem til og med GB 1992 tradisjonelle i nattverdførståelsen selv om de to nattverdliturgiene utenfor høymessen i GB 1992 åpnet motivforrådet

noe, likevel uten avsvekkelse av vekten på forsoningen og realpresensen. Hovedtendensen er altså en overgang fra vekt på realpresensen og nattverdmåltidet til sekundære motiver. Arbeidet mitt har også vist at realpresensen jevnt over har stått sterkere i dansk-norsk liturgi enn i Sverige, denne liturgiske stormakt i Norden, som til gjengjeld har hatt tematisk mer enhetlige nattverdbønner og med større konsentrasjon om sakramentet. Etter mitt skjønn er det et mål for fremtidens liturgikere å forene disse to kapasitetene.

I hvilken grad representerer Liturgi 2011 et liturgisk paradigmeskifte? Den betente kontroversteologiske situasjon som ligger til grunn for en egen reformatorisk nattversteologi har frem til vår tid gjort at det har sittet lenger inne å modifisere nattverdets liturgi enn dåpens. Vi ser likevel nå - fra GB 1992 til Forslag 2008 og Liturgi 2011 - en utøkning av motiver i nattverdliturgien. Mellom de to siste er det ikke en entydig utviklingslinje, men Liturgi 2011 innebærer en viss standardisering og varsomhet i forhold til den første når det gjelder liturgisk og teologisk spenst. Uansett er Liturgi 2011 lite enhetlig og skaper derfor uro hos den som er opptatt av den sakramentale handlingen. Kort sagt, Liturgi 2011 lar ikke kommunikantene bli i sakramentet. Som Jesus irettesatte den oppofrende Marta: "ett er nødvendig. Maria har valgt den gode del, og den skal ikke tas fra henne" (Luk 10,42).

*****
Ole Fredrik Kullerud er kirkehistoriker.

Liste over forkortelser

Oldkirkelige, ortodokse og katolske liturgier

- **Hippolyt:** *Hippolytos Den apostoliske traditionen*, översatt och kommenterad av Anders Ekenberg, Uppsala: Katolska Bokförlaget 1994 (Kristna klassiker). (Hippolyts apostoliske konstitusjon)
- **Chrysostomos-liturgien:** Fairy von Lilienfeld und Karl Christian Felmy, utg. (1986), *Die göttliche Liturgie des Hl. Johannes Chrysostomus mit den besonderen Gebeten der Basilien-Liturgie im Anhang*, Heft A Griechisch-Deutsch, 2. utg. Erlangen: OIKONOMIA (Quellen und Studien zur orthodoxen Theologie 2A). (Hl. Chrysostomos' liturgi)
- **Trid. 1570:** *Das vollständige Römische Meßbuch lateinisch und deutsch* (1935), hrsg. von Anselm Schott, 5. oppl. Freiburg i. B.: Herder. (Den tridentinske messe (1570))
- **Bønnebok 1990:** *Bønnebok for Den katolske kirke*, Oslo: St. Olavs Forlag: 563-583 (nattverden). Nattverdliturgien finner man også i *Lov Herren: Katolsk salmebok* (2000), Oslo: St. Olavs Forlag: VII-XXIII.
- **Missale NKK (2008):** *Missale, normalordning med kanon I og II* (2008), Den nordisk katolske kirke, liturgien er velvillig oversendt av prest Lauritz Pettersen. (Den nordisk katolske kirkes liturgi)

Reformatatoriske liturgier

- **FM 1523:** WA 12,(197)205-220, Otto Clemen, utg. (1967), *Luthers werke in Auswahl*, bd. 2, Berlin: Walter de Gruyter & co.: 427-441; Joh. Georg Walch, utg. (1987), Dr. Martin Luthers sämtliche Schriften, bd. 10, 2. utg. Gross-Oesingen: Verlag der Lutherischen Buchhandlung Harms: 2230-2255. (Luther, Formula missae et communionis, 1523)
- **DM 1526:** WA 19, (44)72-113; Clemen op. cit., bd. 3(1959): 294-309; norsk oversettelse i Sigurd Hjelde, Inge Lønning og Tarald Rasmussen, utg. (1982), *Martin Luther, Verker i utvalg*, bd. 5, Oslo: Gyldendal Norsk Forlag: 7-39. (Luther, Deutsche Messe, 1526)

Eldre dansk-norske liturgier

- **Malmömessen 1528:** *Danske messebøger fra reformationstiden* (1959), udgivet i faksimile af Universitets-Jubilæets danske Samfund med en liturgihistorisk redegørelse af S. H. Poulsen, I: Claus Mortensen, Det kristelige Messeembede, København: J. H. Schultz Forlag.
- **KO 1537:** *Kirkeordinansen av 1537: reformasjonens kirkelov*, oversatt av Terje Ellingsen (1990), Oslo: Verbum: 43-47 (natverd). Høymessens ordning var også gjengitt i Thomissøns salmebok, se faksimile i sakregister (tillegg) i Fæhn 1994.
- **AB 1556:** Lis Jacobsen, utg. (1918), *Peder Palladius, Den ældste danske alterbog 1556, udgivet efter originalen*, København: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag.
- **Graduale 1573:** Niels Jespersøn (1573), *Gradual: En almindelig Sangbog*, København: Laurentz Benedict. Denne finnes også i faksimileutgave med etterskrift av Erik Abrahamsen (1935), Erik Dal og Henrik Glahn (1986), utg. av Dansk organist- og kantorsamfund og Samfundet Dansk kirkesang, København: Dan Fog Musikforlag.
- **KO 1604:** *Utkast til en norsk kirkeordinans efter kong Christian IVs Befaling, forfattet av Norges superintendent i Aaret 1604*, Oluf Kolsrud, utg. (1917), *Den Norske Kirkes Mindeskrift ved Reformationens 400-Aar-Jubilæum Aar 1917*, Christiania: Jacob Dybwad.
- **KO 1607:** *Kirkeordinansen av 1607 og Forordning om ekteskapsaker gitt 1582, faksimilietrykk 1985* (En kircke Ordinanz Huor efter alle Baade Geistlige og Verdslige udi Norgis Rige skulle sig rette og forholde Guiffit Aar 1607, København: Heinrich Waldkirch), Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, Den rettshistoriske kommisjon, Oslo: 7-11 (Huurledis messen skal holdis).
- **KR 1685:** *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual*, genudgivet af Udvalget for Konvent for kirke og theologi 1985: 60-63 (V. Capitel Om Christi Naderis Sacramente).
- **Bagger 1688/Bagger:** Hans Bagger (1668), *Forordnet Alterbog udi Danmark og Norge*, København: Joachim Schmedtgen.

Norske liturgier etter 1814

- **Bagger 1826/Bagger:** Hans Bagger (1826), *Den forordnede Alter-Bog*, Christiania: Chr. Grøndahls Forlag, 219-221 (natverd).
- **Udtog 1840:** *Udtog af den forordnede Alter-Bog til Brug ved alle Ministerial-Forretninger* (1840), Christiania: Guldberg og Dzwonkowski.
- **AB 1889:** *Alterbog for Den norske kirke* (1889), Kristiania: F. Beyers Forlag.
- **AB 1920:** *Alterbok for Den norske kirke* (1966), 5. oppl., Oslo: Andaktsbokselskapet. (Alterboken, 1920)
- **Prøveordning 1969:** *En prøveordning for høymessen i Den norske kirke* (1969), utarbeidet av Liturgikommisjonen av 1965, Oslo: Andaktsbokselskapet: 35-49 (natverden).
- **NOH 1976:** *Ny ordning for høymessen*, NOU 1976:5 (utredning av 08.12.75), Universitetsforlaget: 8-10 (natverd, bokmål).
- **Ny høymesseliturgi 1977:** *Ny høymesseliturgi. Tillegg til Alterboken, godkjent til bruk i Den norske kirke ved egl. res. sept. 1977*, Oslo: Andaktsbokselskapet.
- **Granmessen 1979:** *En ordning for messen utarbeidet av Bonne- og arbeidsfelleskapet kirkelig Fornyelse/Pro ecclesia i forbindelse med stevnet på Gran, januar 1979.*

- **GB 1992 I:** *Gudstjenestebok for Den norske kirke* (1992), bd. I, Oslo: Verbum.
- **GB 1992 I nynorsk:** *Gudstjenestebok for den norske kyrkja* (1992), bd I/II, Oslo: Verbum 1996.
- **Missale SKG 1999:** *Missale til bruk ved feiring av SKG-messen i Oslo*, 8 des. 1999.
- **Messebok 2006:** Per Nielsen, *Messebok for Den norske kirke*, Marvoll 2006.
- **Gudstjenesten i menigheten 2006:** *Gudstjenesten i menigheten* (2006), Tromsø valgmenighet. Liturgien er velvillig oversendt av prest Erik Okkels. Menigheten i Balsfjord bruker samme liturgi, men uten menighetsagende.
- **Bedehuset 2008:** *1920-liturgien på norsk, med tillegg* (2008), Den lutherske kirke i Kautokeino, utarbeidet av prest Olav Berg Lyngmo, samisk og norsk tekst, 25-31 (natverd). (Bedehuset i Kautokeino, 2008)
- **Forslag 2008:** *Liturgi: Forslag til ny ordning for hovedgudstjenesten i Den norske kirke* (2008), Bergen: Eide Forlag: 139-145.
- **Liturgi 2011:** *Gudstjeneste for Den norske kirke* (2011). Se sluttnote 1.
- **IMF 2003:** *Håndbok for bedehuset*, Bildøy 26.08.2003. (Indremisjonsforbundet)
- **NLM 2011:** Norsk Luthersk Misjonssamband Hovedstyret, mai 2011, <http://www.nlm.no/content/download/9393/81716/file/Nattverd%20-%20bokmål.pdf> [21.01.12].
- **DELK 2007:** Det evangelisk-lutherske kirkesamfund, Ordning for natverd (pkt. 21 i høymesseliturgien), endelig utgave fra LitKom 22.11.07. Teksten er velvillig stilt til rådighet av tilsynsmann Rolf Ekenes.

Øvrige nordiske liturgier

- **Svenska messan 1531/Yelverton/Samlade skrifter bd. 2:** Eric Esskildsen Yelverton (1920), *The mass in Sweden: Its development from the latin rite from 1531 to 1917*, London (Henry Bradshaw Society, vol. LVII): 37-42 (natverd); Bengt Hesselman, red (1915), *Samlade skrifter av Olavus Petri*, bd 2, Uppsala: Sveriges kristliga studentrårelsens förlag: 403-426 (Then svenska messan). (Olavus Petris Svenska messan, 1531)
- **KO 1571:** Yelverton 1920: 58-64. (Laurentius Petris Kyrkoordning, 1571)
- **Röda Boken 1576/Yelverton 1920/Liturgia 1576:** Yelverton 1920: 100-120 (natverd); *Liturgia svecanæ ecclesie catholice & orthodoxæ conformis (Johan Ills Röda Bok), tryckt i Stockholm 1576* (1953), faksimiledition, Malmö: AB Malmö Ijstryckanstalt. (Röda Boken, 1576)
- **KH 1861:** *Kyrko-Handbok hwaruti stadgas huru Gudstjensten i svenska Församlingar skall behandlas*, 1809 og 1860 (1861), Lund: Gleerup. (Kyrkohandboken, 1861)
- **Ritualet 1912:** *Danske Ritual* (1912)
- **KH 1917:** *Handbok för Svenska kyrkan*, stadfäst av Konungen år 1917, Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag: 31-36 (natverd). (Kyrkohandboken, 1917)
- **KH 1942:** *Den svenska kyrkohandboken*, stadfäst av Konungen år 1942, Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelsens bokförlag 1956. (Kyrkohandboken, 1942)
- **OG 1976:** *Gudstjänstordning för Svenska kyrkan: 1976 års alternativ till Den svenska kyrkohandboken* (1976), 3. oppl., Stockholm: Verbum: 25-35 (natverd), natverdbønnene (A-H): 144-155.
- **KH 1986:** *Den svenska kyrkohandboken* (1987), Stockholm: Verbum:12-16 (natverd). (Kyrkohandboken, 1986)
- **KH 1986/2000:** KH 1986 er kommet i en ny, lett revidert utgave, *Den svenska kyrkohandboken* (2000), Stockholm: Verbum:: 156-167 (natverdbønnene, A-H).
- **Forslag 2000:** *Svenska kyrkans utredningar 2000:1* Kyrkohandboksgruppens förslag till Kyrkohandbok för Svenska kyrkan, Gudstjänstordning, Uppsala: Kyrkostyrelsen.
- **Kvillebäck 2012:** *Kvillebäckens gudstjänstgemenskap*, *Gudstjänstordningar* (2012): 4-10 (Ordning för högmässa): 8f (natverd).

Jeg takker Bengt Birgersson og Jakob Okkels, prester i gudstjenstemenskapen, for å ha stilt liturgien til rådighet for denne undersøkelsen tilikemed forslaget til liturgi for Missionsprovinsen, se neste oppføring.

– **Missionsprovinsens LitKom 2012:** *Forslag till rekommenderade gudstjänstordningar från Missionsprovinsens liturgikommitté: Ordning för högmässa* (2012): 4-8 (nattverd).

– **Ritualer 1970:** *Ritualer til dåp, konfirmation, nadver og brudevielse* (1970), Det kgl. Vajsenhus forlag, København: 28-36 (nattverd).

– **Prøveritualbogen 1985:** *Forslag til Alterbog: Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission* (1985), Betænkning Nr. 1057, København. (Danske prøveritualbog, 1985)

– **Alterbogen 1992:** *Gudstjenesteordning for Den danske folkekirke: Den danske alterbog* (1992), autoriseret ved kgl. res. af 12 juni 1992, København: Det kgl. Vajsenhus' Forlag.

– **FR 1929:** *Sálmabók froya kirkju* (1990), Tórshavn: 794-797 (nattverdritualet). (Færøiske ritual, 1929)

– **FS 1990:** *Ritual till dåp, skriftamål og avlösning, altargang, brúðarmessa, konfirmation og lík at kasta fjörd á* (1929, opptrykk 1983), Tórshavn: 37-45 (nattverd). (Færøiske salmebok, 1990)

– **HIK 1981:** *Handbók íslensku kirkjunnar* (1981), Reykjavík: Kirkjuráð hinnar íslensku þjóðkirkju: 24-37 (nattverd). Engelsk oversettelse av den islandske hoymesseliturgen finnes på www.nordiskliturgi.dk/is2.pdf [04.12.12]. (Handbók íslensku kirkjunnar, 1981)

Moderne tyske og amerikanske lutherske liturgier

– **Löhe 1859:** Wilhelm Löhe (1859), *Ordnung der Communio oder des Hauptgottesdienstes, Haus-, Schul- und Kirchenbuch für Christen des lutherischen Bekenntnisses*, bd. II, Stuttgart: Verlag von Liesching: 190-224 (nattverdbønnene).

– **Agende Braunschweig 1895:** *Agende für die evangelisch-lutherische Kirche des Herzogtums Braunschweig* (1895), Wolfenbüttel: Verlag von Julius Zwickler: 15-25 (nattverd).

– **Agende 1955:** *Agende für evangelisch-lutherische Kirchen und Gemeinden*, bd. 1 *Der Hauptgottesdienst mit Predigt und heiligem Abendmahl und die sonstigen Predigt- und Abendmahlsgottesdienste. Ausgabe für den Pfarrer* (1962), 2. utg., Berlin: Lutherisches Verlagshaus (1955).

– **EGB 2000:** *Evangelisches Gottesdienstbuch: Agende für die Evangelische Kirche der Union und für die Vereinigte Evangelisch-Lutherische Kirche Deutschlands*, (2000), hrsg. von der Kirchenleitung der Vereinigten Evangelisch-Lutherischen Kirche Deutschlands und im Auftrag des Rates von der Kirchenkanzlei der Evangelischen Kirche der Union, Berlin: Evangelische Haupt-Bibelgesellschaft und von Cansteinsche Bibelanstalt, Luther Verlag, Lutherisches Verlagshaus.

– **Die Feier der evangelischen Messe 2009:** *Die Feier der evangelischen Messe*, (2009), hrsg. im Auftrag der evangelischen Michaelsbruderschaft von Ruf-Dieter Gregorius und Peter Schwarz, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

– **Altar Book 2006:** *Lutheran Service Book: Altar Book* (2006), prepared by The Commission on worship of The Lutheran Church – Missouri Synod, St. Louis: Concordia Publishing House. Liturgien er også trykt i *Lutheran Service Book. Pew edition* (2006), St. Louis: Concordia Publishing House. (Missourisyndoden, USA, 2006)

Anglikanske liturgier (kun Storbritannia)

– **BCP 1549/BCP 1551:** *The first and second prayer books of Eduard VI* (1910), London: J. M. Dent & Sons (Everyman's library no. 448), opptrykk 1952: 216-227; 382-392 (nattverd). (Book of Common Prayer, 1549/1551)

– **BCP 1662:** *The Book of Common Prayer 1662 version* (1999), intr. by Diarmaid MacCulloch. London: David Campbell Publishers: 141-162 (nattverd) (Everyman's library nr. 241).

– **BCP 1969:** *Book of Common Prayer and administration of the sacraments and other rites and ceremonies of the Church according to the use of the Church of England*, Oxford: Oxford University Press 1969: 293-321.

– **ASB 1980:** *The Alternative Service Book* (1980), Cambridge: Cambridge University Press etc.

– **CW 2000:** *Common Worship: Services and prayers for the Church of England* (2000), Church House Publishing, London: 113-210 (nattverd).

Noter

1 *Gudstjeneste for Den norske kirke* (2011), Stavanger: Eide Forlag. *Sammen for Guds ansikt: Planlegging av det lokale gudstjenesteliv* (2011), Stavanger: Eide Forlag: 2.21 (postcommunio 4).

2 Ole Fredrik Kullerud, "... tar Gud oss imot i dåpen" Om 2011-liturgien i Den norske kirke: Del I. Dåpens dramaturgi og motiver, *Lære og liv* 39 (2012)/3: 10-27.

3 De moderne nattverdbønnene adskiller seg betydelig fra den romerske kanon (nattverdbønnen i den tridentinske messe), Trid. 1570: 471-487. Denne har ikke akklamasjoner, men en doksologi, ibid: 478. Den moderne katolske liturgien har i hovedsak fire nattverdbønner hvor den romerske kanon, blant annet tilføyet en akklamasjon, er nr. 1, Bønnebok 1990: 569-583.

4 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.16. Her er det en dublett med menighetens takkoffer: "din er jorden og det som fyller den. Alt vi eier tilhører deg. Av ditt eget gir vi deg tilbake. Ta imot oss og våre gaver i Jesu navn, Amen. Offertoriet: "Føren din kirke av alle folkeslag og tungemål. Likesom kornet er blitt ett i brødet og druen i vinen, så gjør oss til ett med hverandre og med Herren Jesus Kristus", ibid.

5 Ibid: 2.16f, tekster, ibid: 2.67-2-70; tilpasset den enkelte nattverdbønn, ibid: 2.71-2.78.

6 Ibid: 2.17.

7 Ibid.

8 "Stort er troens mysterium. Kristus døde. Kristus stod opp. Kristus skal komme igjen". "Ham være ære for kjærligheten som er sterkere enn døden" kan tilføyes, ibid: 2.71f; 2.73; 2.75; 2.76; 2.78 og 2.81 (alle er likelydende).

9 Ibid: 2.17f.

10 Ibid: 2.18.

11 Ibid: 2.19. Brødsbrytelsen kan følges av denne teksten: "Brødet som vi bryter, gir oss del i Kristi kropp. Vinen som vi drikker, gir oss del i Kristi blod."

12 Ibid (presensform). Før eller etter Guds Lam kan setningen "Kom, for alt er ferdig" legges til.

13 Ibid.

14 Ibid: 2.20.

15 Ibid: 2.20f.

16 Til en generell innføring i norsk liturgihistorie etter reformasjonen, se Helge Fæhn (1994), *Gudstjenestelivet i Den norske kirke – fra reformasjonstiden til våre dager*, Oslo: Universitetsforlaget.

17 BCP 1549/1551: 221-223; 389f; BCP 1662: 156f. Når Liturgi 2011 sier at "i luthersk tradisjon ble nattverdbønnen sterkt beskåret, ikke minst for å gi innstiftelsesordene den helt sentrale plassen i bønnen", er ikke dette historisk treffende, Gudstjeneste for Den norske kirke: 8.44. Det var for å fjerne messeofferlæren at nattverdbønnen (canon missae) ble tatt ut.

18 Jeg har behandlet sider ved Forslag 2008 i "Et godt sted å være for alle": Forslaget til liturgisk reform i Dnk (2011-liturgien), *Lære og liv* 35 (2009)/1: 28-36 og "Et håpets tegn for våre liv": Asakramental nattverdforståelse for Dnk fra 2011, ibid/3: 48-51 (aspekter ved nattverdliturgien). I Dramaturgi og teologi. Endringsprosesser fra 1920-til 2010-liturgien i Den norske kirke i *Troens Ord* 1/2008: 16-21 har jeg gitt et perspektiv på den liturgiske utviklingen i Norge på 1900-tallet.

19 Man kan skaffe seg oversikt over en del nordisk liturgisk materiale på www.nordiskliturgi.dk [04.12.12].

20 Samlade skrifter bd. 2: 416-419; Yelverton 1920: 37-42; Edvard Rodhe (1923), *Svenskt gudstjänstliv: Historisk belysning av den svenska kyrkohandboken*, Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag: 146-178; Carl Henrik Martling (1992), *Svensk liturgihistoria*, Stockholm:

Verbum: 234. Til den svenske messens historie, se Rodhe 1923: 146-178. En populær fremstilling tilbyr Martling 1992.

21 BCP 1549/1551: 216-227; 382-392.

22 KO 1604: 59f, sitater: 60.

23 KO 1607: 10; 18-22 og 36-75; Graduale 1573: 62-70 (Paa Christi fødzels dag).

24 Malmömessen 1528.

25 For Fadervår og verba hadde Palladius også ført opp noter, Jacobsen 1918: 89-98.

26 KO 1607 (1985): 7-11. s. 9.

27 Se for eksempel Bagger 1668; Udtog 1840: 29-31 og AB 1889: 93-99.

28 Jacobsen 1918: 91; Udtog 1840: 22f.

29 Jacobsen 1918: 91; Udtog 1840: 23.

30 Jacobsen 1918: 91; Udtog 1840: 24.

31 "Der faare naar i saa tro disse Christi ord, oc gøre efter denne hans befaling, saa ere i ret prøffuede, som Paulus siger, Oc verdelige kunde æde Christi Legeme oc dricke hans Blod til eders Synders forladelse: Der til giffue eder Gud Fader sin naade ved samme Jhesum Christum vor Herre, oc der om ville wi bede sigendis aff hietert: Fader vaar du som", Jacobsen 1918: 91; Udtog 1840: 24.

32 KR 1685: 60.

33 Ibid: 61.

34 Udtog 1840: 26; jfr. AB 1889: "Her iagttages, at Presten, naar han nævner de Ord: "tog han Brødet", tager Disken med Brødet og holder den i Haanden, indtil første Del af Indstiftelsesordene er syngt. Anmerk.: Herfra holder Presten sin Haand paa Kalken, indtil Indstiftelsesordene slutt", AB 1889: 22 (anmerkning i.f.m. verba).

35 IMF 2003: 6.3; NLM 2011: 2; Dnk, nattverd gudstjeneste utenom høymessen, I, GB 1992 I: 281-287

36 DELK 2007: 1f.

37 Löhe 1859: 202-224 (nattverd).

38 Agende Braunschweig 1895: 15-25 (nattverd).

39 Trid. 1570: 471-487.

40 AB 1889: 18f.

41 Ibid: 19-21.

42 Agende 1955: 68-60 (A), Ritualet 1912; FS 1990: 793 (uten prefasjon).

43 Lars Flatø, *Den store liturgirevisjonen i vår kirke 1886-1926: En kirkehistorisk undersøkelse* (1982), Oslo: Land og kirke / Gyldendal Norsk Forlag: 135; 160; 166f; Fæhn 1994: 331.

44 P. G. Lindhardt (1966), *Den danske kirkes historie*, bd. VIII (tiden 1901-1965), København: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag: 45f. For et kort overblikk over den danske liturgiutviklingen frem til begynnelsen av 1960-tallet, se Christian Thodberg (1965), *Den forsømte gudstjeneste*, København: Gads Forlag: 31-38 og Søren Sørensen (1969), *Kirkens liturgi: en fremstilling med særlig henblik på den liturgiske musikk og med forslag til salmevalg for hele kirkeåret*, 2. rev. utg. København: Wilh. Hansen musikkforlag: 98-112 (den nyere ordning), særlig: 103f (nattverden).

45 AB 1920: 17.

46 Ibid.

47 Ibid: 18.

48 Ibid.

49 Ibid.

50 Ibid: 19.

51 Gudstjenesten i menigheten 2006 har skriftemål, prefasjon, sanctus, Fadervår, verba, Agnus Dei, avsløsning.

52 Messebok 2006: 12.

53 Gudstjenesten i menigheten 2006: pkt. 23f. Dette finnes også i Messebok 2006: 16.

54 Samtale med Børre Knudsen 17.11.12; dessuten opplyst av Lauritz Pettersen som var organist i Balsfjord 1980-82. SKG grep under arbeidet med messeliturgen tilbake til Knudsens uttrykksmåte og bygde den ut til en direkte bønn til Gud om å ihukomme Sønnen. Etter akklamasjonen

"Kristus døde. Kristus stod opp. Kristus skal komme igjen" bad celebranten: "Barmhjertige Fader, se ikke på våre synder, men kom din Sønn ihu, han som elsket oss og gav seg selv for oss som en gave og som et offer, deg til en velbehagelig duft", brev/notat fra SKGs veilederkollegium til SKGs landsråds møte 17.08.96 av 16.08.96 undertegnet av vicepreses Arnfinn Haram. Det vises til "veileder Roald Flemeestads brev til Landsrådet av 16/7 vedr. en inkorporasjon i SKG-liturgen av den anemasse Børre Knudsen tidligere i sommer lanserte på lederplass i Strandebarm prostis kontaktorgan "På Kirkens Grunn". Knudsen peker i artikkelen det her refereres til, på at presensaspektet i Agnus Dei legitimeres av 1Joh 2,1f: "Om noen synder, da har vi en talsmann hos Faderen, Jesus Kristus, den rettferdige, og han er en soning for våre synder, dog ikke bare for våre, men for hele verdens", Børre Knudsen, "Kyrie eleison!", lederartikkel i *På kirkens grunn* 7 (1996)/2: 1.

55 "han som, da han var i Guds skikkelse, ikke akttet det for et rov å være Gud lik, men av sig selv gav avkall på det og tok en tjeners skikkelse på sig, idet han kom i menneskers lignelse, og da han i sin ferd var funnet som et menneske, fornedret han sig selv, så han blev lydlig til døden, ja, korsets død. Derfor har og Gud høit ophøiet ham og gitt ham det navn som er over alt navn, så at i Jesu navn skal hvert kne bøie sig, deres som er i himmelen og på jorden og under jorden, og hver tunge bekjenne at Jesus Kristus er Herre, til Gud Faders ære. Med dem vil også vi forene våre røster og tilbedende syngte: *Hellig, hellig, hellig ...*", Samtale med Børre Knudsen 17.11.12.

56 Ibid.

57 Bedehuset 2008: 29f. Skriftermålet kommer rett før nattverden, ibid: 20-24.

58 Svenska kyrkans liturgi ble endret i 1614, 1693, 1811, 1894 og 1917, Yelverton 1920: 145f.

59 Liturgia 1576: XXXVIIfrrf; Yelverton 1920: 103. I prex kom Röda Boken 1576s katolske tendens til uttrykk: Kristi offer frembæres for Gud: "... fatte och anamme wij medh troone, och med våra ödmiuka böner frambäre för titt ähreffulla maestet. För sådana tina stora welgerningat tacka w[i]j tig innerliga medh hierta och mun, doch icke som wij plictige äre, utan så mykit wij förmåghe", Liturgia 1576: LXIIv; Yelverton 1920: 102.

60 Liturgia 1576: XLIV-LXXVv; Yelverton 1920: 100-114.

61 Konsekrasjonen synes på et tidspunkt å ha gått av bruk i Svenska kyrkan. Ved midten av 1700-tallet uttalte en biskop: "Dock har jag sett på ett och annat ställe att somliga präster ännu hålla i patenen och kalken, när de sjunga instiktelseorden." En tysk besöker skal i 1825 ha konstatert at presten sjelden er iført messekler under nattverden, F. W. v. Schubert, *Sveriges kyrkoförfattning*, II, Lund 1825: 171, også siteret i Rodhe 1923: 170. Nattverdformaningen i KH 1861 uttalte at Kristi legeme og blod i nattverden " utdelas och annammas, under bröd och win", men "på ett öfvernaturligt och outransakligt sätt" (min kursivering), KH 1861: 12.

62 Lars Eckerdal, "Högmässa och nattvardgudstjänster i 1942 års Kyrkohandbok", *Svenska kyrkans gudstjänst: Huvudgudstjänster och övriga gudstjänster, Bilaga 1 Gudstjänst i dag: Liturgiska utvecklingslinjer, Sveriges offentliga utredningar (SOU) 1974:67: 42 (25-43).*

63 Carl Åke Andrén, "Den liturgiska utvecklingen i Svenska kyrkan under senare decennier", ibid: 45 (45-73).

64 Liturgien av 1917 hadde prefasjon, verba, Fadervår, sanctus og pax for Agnus Dei, KH 1917: 31-34; Yelverton 1920: 155-178. En nattverd-bønn mellom prefasjonen og verba ble introdusert i Handbokförlaget av 1926, Martling 1992: 236; Eckerdal, SOU 1974:67: 42f.

65 KH 1942: 32-40.

66 KH 1986: 12.

67 Missionsprovinsen ble grunnlagt 2003 som en fri struktur innen den svenske kirken, først og fremst som en reaksjon mot forbudet mot ordinasjon for dem som nekter å samarbeide med kvinnelige prester, Martin Berntson, Bertil Nilsson og Cecilia Wejryd (2012), *Kyrka i Sverige: Introduktion till svensk kyrkohistoria*, Skellefteå: Artos: 351; <http://kvillebackensforsamling.se> [09.12.12].

- 68 Kvillebäcken 2012: 8f.
69 Missionsprovinsens LitKom 2012: 4-8.
70 "Því leggjum vér gjafirnar, sem vér þiggjum af gæsku þinni, á altarid og játum, að vér og alt vort er þitt", HIK 1981: 25.
71 Prøveritualbogen 1985: 32f.
72 En forkortet prefasjon, sanctus og Agnus Dei ble innført. Som i Norge ble det sistnevnte og Fadervår plassert før verba, Lindhardt 1966: 45f. Liturgien av 1992 innebar en lett revisjon av ritualboken av 1912.
73 GB 1992 I: 70-77.
74 "Fordi det er ett brød, er vi ett legeme enda vi er mange. For vi har alle del i det ene brød. La oss hilse hverandre med et fredens tegn", DELK 2007: 4f.
75 Nattverdgdusteneste, II,2, B 1992 I (nynorsk): 302.
76 Chrysostomos-liturgien: 67ff.
77 Ibid: 65.
78 Johannes Chrysostomos' anafora er mer utbygd, blant annet med akklamasjoner fra koret. Den har dessuten en påkallelse av Den hellige ånd (konsekrasjonsepiklese) etter anamnesen. Henvisningen til Kristi offer følges av verba før anamnesen, noe som også er tilfelle i Agende 1955 (nattverdliturgi B-variant), Agende 1955: 70-74.
79 "Fyrir hann, með honum og í honum sé þér, almáttugi fadir, í einingu heilags anda, heidur og dyrd í heilagri kirkju þinni um aldir alda", HIK 1981: 29; 30; 31; 33; 34. Kun i nattverdbønn 3 er det en variasjon i doksologien ved at Helligånden tiltales sammen med Faderen, ibid: 31.
80 KH 1942: 35f.
81 "Lovet være du, hellige Gud og Fader, fordi du friede os du af mørkets magt og førte os over i din elskede Søns rige. Vi mindes med taksigelse hans bitre lidelse og død, hans sejrige opstandelse og himmelfart og forventer hans komme i herlighed. Vi beder dig: send din Helligånd over os og dette måltid. Giv os i tro at modtage vor Herres Jesu Kristi legeme og blod og derved få del i hans fuldbragte offer til syndernes forladelse. Lad os ved hans kærlighed vokse i enheden med alle troende og samles med din menighed, når du fuldender den i dit rige", Prøveritualbogen 1985: 26f. Bønnen kan byttes ut med "Opstandne Herre og frelser", ibid: 33f.
82 OG 1976: 25-35; KH 1986: 12-16 (offertorium, prefasjon, sanctus, prex, Fadervår, fractio, pax, Agnus Dei, communion, postcommunio).
83 Jfr. KH 1986: 146; KH 2000: 157ff (nattverdbønn B); KH 1986: 148f; KH 2000: 160f (nattverdbønn D).
84 Missionsprovinsens LitKom 2012: 4; Kvillebäcken 2012: 8f.
85 Granmessen 1979.
86 Missale SKG 1999.
87 Dette gjelder særlig nattverdbønn I, Missale NKK 2008, til kirkesamfunnet, se <http://dnkk.no/presentasjon.html> [07.12.12].
88 GB 1992 I: 288-308.
89 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.71; 2.73; 2.75; 2.76; 2.78 og 2.81.
90 Forslag 2008: 139-145.
91 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.73.
92 HIK 1981: 27-34.
93 Dette blir særlig synlig i C hvor setningen før har samme subjekt, Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.74.
94 AB 1920: 18; GB 1992 I: 70f; Ny høymesseliturgi 1977: 38.
95 Löhe 1859: 206f (alternativ 1 og 2). Flatø 1982: 18; jfr. Fæhn 1994: 322.
96 AB 1920: 17.
97 Ibid: 21.
98 Trid. 1570: 481f.
99 NOH 1976: 8-10, nattverd (bokmål); Ny høymesseliturgi 1977: 38.
100 Prøveliturgi 1969: 41.
101 GB 1992 I: 70-77.
102 "Nattverden er rettet mot Faderen, i tråd med økumenisk praksis", Gudstjeneste for Den norske kirke: 8.43.
103 Ibid: 2.71f.
104 Se Augustin, *Sermo* 52, for eksempel pkt. 14.
105 Det tredje alternativet har ikke "din Sønn".
106 Prøveordning 1969: 41.
107 I Agende 1955 nevnes 'Fader' i prex, Agende 1955: 66 (A-varianten). I B-varianten tiltales Faderen som "Herr des Himmels und der Erde" i postsanctus, men som "Vater" i anamnesen, ibid: 70 og 73. Altar Book 2006 nevner "Father" i alle prefasjonene i alle de fem "settings", Altar Book 2006: 145-164; 184-203; 225-249; 264; 282. I postsanctus tiltales han i Setting 1 og 2 som "Lord of heaven and earth" og "Father", ibid: 165; 204, og som "Father" i Setting 4 og 5, ibid: 266-268 og 282. Die Feier der evangelischen Messe har "Vater" i de aller fleste prefasjonene, Die Feier der evangelischen Messe: 240-279. Det er varierende hvordan "Vater" brukes i prex i denne liturgien, men det brukes jevnt over, særlig i anamnesen, mens postsanctus er mer tilbøylig til å ha "Gott", ibid: 281-315. Se også Missale 2008: 286-352 ('Fader' i alle prefasjonene); 353-393 (noe varierende hvor og hvor mye 'Fader' nevnes i nattverdbønnene, men det nevnes mye).
108 Forslag 2008: 135-139; Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.67-2.70.
109 *Reform av kirkens gudstjenesteliv: Orientering om høringsdokumentene Ny ordning for hovedgudstjenesten i Den norske kirke, Ny tekstbok for Den norske kirke, Ny norsk salmebok. Høringsbrev* (2008), Stavanger: Eide Forlag: 34. Min kursivering.
110 Nattverdbønnene finnes i Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.71-2.78. Liturgi 2011 gir selv en kortfattet karakteristikk av nattverdbønnene, ibid: 8.58f-60. Aarflot beskriver nattverdbønnene i Forslag 2008, Andreas Aarflot (2010), *Her er Guds hus og himmelens port: På vei til nye gudstjenesteformer*, Oslo: Eget forlag: 63-65.
111 Jeg foretar ingen systematisk gjennomgang av GB 1992s alternativer for nattverd utenom høymessen, GB 1992 I: 281-308.
112 "Adgang til fri utforming av denne viktige bønnen bør ikke bli stående", Aarflot 2010: 65.
113 Lindhardt 1966: 46.
114 GB 1992 I: 70f.
115 AB 1920: 18.
116 GB 1992 I: 70f.
117 AB 1920: 18; GB 1992 I: 70.
118 Se til dette også Roald Flemestad (1998), Kampen om nattverdritualens utforming i Den norske kirke, *Ung Teologi* 31/4: 21-35.
119 Ritualer 1970: 28-36.
120 Nattverdbønnen er oversatt til færøisk og brukes på Færøene, FR 1929: 39; FS 1990 794.
121 BCP 1549/1551: 214-219; 380-387; BCP 1662: 149-152; BCB 1969: 303-310.
122 Jacobsen 1918: 91. Dette er også tema for kollekten på skjærtorsdag, "Herre Gud, himmelske Fader, wi tacke dig for din store Naade, at du formedelst din Søn haffuer skicket saadant it maaltid, at æde hans Legeme oc dricke hans Blod. Wi bede dig, und oss formedelst din hellig Aand, at wi icke wuerdelige bruge samme gaffue, men at wi bekende vor synd, oc staa der vdaff, oc haabe oc tro syndzens forladelse formedelst Christum, oc i tro kærlighed voxe fra dag til dag, saa lenge til wi bliffue euindelige salige, formedelst Christum Jhesum, din Søn vor Herre", ibid: 89.
123 Lindhardt 1966: 46; Flemestad 1998: 27; Per Nielsen (2005), *Formyelsen av 1920-liturgien*, Marvoll: 12.
124 NOH 1976: 9.
125 GB 1992 I: 70.
126 Ibid: 70ff.
127 Ibid: 70.
128 Ibid: 77.
129 Forslag 2008: 140-144.
130 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.71f.
131 Ibid; GB 1992 I: 77.
132 Ibid 2.72f; Hippolyt: 36.
133 Forslag 2008: 140.

- 134 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.74.
135 Forslag 2008: 140f og 141f.
136 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.75f.
137 Motiv gjenkjennelse viser seg i Forslag 2008s nattverdbønn G også i referansen til Faderens forhold til skaperverket: "du som gir deg til kjenne for oss i skaperverket." Et annet motiv som korresponderer med Luk 24,13-35 er at Jesus sies å "leve som en bror sammen med oss", Forslag 2008: 142. For øvrig kommer evangelieteksten her direkte til uttrykk: "Åpne våre øyne så vi kan kjenne Kristus igjen." Verba innledes med "Mens de satt til bords, tok ..." Liturgen ber etter verba: "Kristus, la oss få se deg i brødet og vinens skikkelse"; menigheten ber deretter: "og gi oss brennende hjerter". Liturgen fortsetter: "Fyll oss med din Ånd, og bli hos oss når vi ikke ser deg. Hjelp oss å gjenkjenne deg i alle som sulter og tørster og gi oss en gang en ny himmel og jord hvor sorg og smerte har veket for jubel og lovsang", ibid: 143.
138 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.77f.
139 Forslag 2008: 143f.
140 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.77; Forslag 2008: 143.
141 Forslag 2008: 145.
142 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.79-2.82.
143 Chrysostomos-liturgien: 64; KH 1942: 3; KH 1986/2000: 148; Altar Book 2006: 282.
144 KH 1942.
145 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.76.
146 Ibid: 2.78.
147 Ibid.
148 Ibid.
149 Ibid: 2.72.
150 "... Och oss til een formanig at wij sådana hans welgering til sinnes tagha och icke förgäta skulle, om natten thå han etc", Samlade skrifter bd. 2: 416; Yelverton 1920: 38; også gjengitt i Rodhe 1923: 148; se også ibid: 154.
151 Aarflof peker på at de nye *prefasjonene* i Forslag 2008 er "tematisk mer horisontale", Aarflof 2010: 62.
152 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.76.
153 Ibid: 2.78.
154 Ibid: 2.75.
155 Forslag 2008: 14. Den svenske Carl IXs liturgi har i verba i varianter fra de ulike evangelier og med Jesu eskatologiske fremblikk bevart i konsekrasjonsteksten, Yelverton 1920: 139-142.
156 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.72. Følgesetningen "så vi kan gjenkjenne Kristus i den som sulter og tørster" (understreket i sitatet over) finnes ikke i Forslag 2008: 139f.
157 Dette er alternativ 3 i Forslag 2008, ibid.
158 "Jeg ser at skapelsesteologiske elementer stadig presses inn i mange sammenhenger der det teologisk ikke er selvsagt at de hører hjemme", Aarflof 2010: 65.
159 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.75.
160 Ibid: 2.72.
161 Ibid: 2.80.
162 Ibid. Denne varianten er identisk med alternativ 2 i Forslag 2008 med den forskjell at sistnevnte også åpner for en egenformulert bønn, Forslag 2008: 145.
163 "Vi lovsynger deg, Gud, himmelens og jordens skaper. Du omslutter oss med kjærlighet og omsorg. Takk for frelsen du har gitt oss gjennom Jesus Kristus", Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.80. Alternativet tilsvarende alternativ 1 i Forslag 2008, Forslag 2008: 145.
164 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.74.
165 Prøveordningen 1969: 41.
166 Samlade skrifter bd. 2: 416; Yelverton 1920: 37.
167 Missourisyndoden har i en av sine nattverdbønner følgende uttrykk: "... when, by pouring out His precious blood, He saved us from Your righteous wrath and from sin, death and hell", Altar Book 2006: 282 (Divine service, setting five).
168 Liturgia 1576: LXIII-LXIII; Yelverton 1920: 107. Mine kursiveringer.
169 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.73. Uttrykket var også til stede i samme nattverdbønn på forslagsstadiet, Forslag 2008: 140.
170 Die Feier der evangelischen Messe 2009: 283 (nattverdbønn 1); HIK 1981: 32 (anamnesen i nattverdbønn 4). Det er også flere eksempler på dette, se for eksempel anamnesen i nattverdbønn 1, ibid: 28, og tilsvarende i nattverdbønn 3 ("... og göngum ad hástæti náðar þinnar með þetta helga braud lífsins og kaleik cilífs hjálpræðis sem þakkar- og lofgjörðarförn vora"), ibid: 31.
171 "... at Jesus Christus er der selv tilstæde med sit Legem og Blod i Sacramenter efter Ordets lydelse. Dernæst skulle I ogsaa troe af Christi Ord til Syndernes Forladelse, at Jesus Christus skenker eder sit Legem og Blod til en Stadfæstelse paa alle eders Synders Forladelse ...", Bagger 1668: 335; Alterbog 1992: 14 (alternativ A).
172 Malmömessen 1528.
173 Forslag 2000: 73-76 (nattvarden i högmässa), 156-171 (nattverdbønner).
174 Sørensen 1969: 108.
175 I nattverdøsket i Carl IXs liturgi kom realpresens tydelig til uttrykk, først ved brødet: "Jesus Christus som hafwer opofret sin aldrahelgeste lekamen på korset för våra synder skuld, och instichtad thette sitt lekamens Sacrament, styrkie idhra troo, och beware idhra siäl och krop til ewinnerligt lijff", så ved kalken: "Jesus Kristus, som hafwer vthgutit sin aldrahelgeste blodh på korset för våra synder skuld, och insatt thetta Nyia Testamentet, styrkie idhra troo, och beware idhra siäl och krop til ewinnerligt lijff", Yelverton 1920: 144.
176 "Wors herras Jesu Christi lekmen beuare thin siel til ewinnerlighit lijff. Amen"/"Wors herres Jesu Christi blodh etc", Samlade skrifter bd. 2: 418; Yelverton 1920: 41.
177 Den innledende formaningen ("exhortatio") ved gudstjenestens begynnelse hadde "... och annamma til oss hans wertigha Lekamen och Blodh", Yelverton 1920: 87; Liturgia 1576: XXVI; epiklesen i offertoriet: "at thet vthi itt rett brwk må wara oss thins Sons lekamen och blodh", Yelverton 1920: 103; Liturgia 1576: XXXIX; prex: "som är tins Sons helga lekamen och dyrrbara blodh", Yelverton 1920: 108; Liturgia 1576: LXIII; likedan i formaningen og bønnene mellom pax og Agnus Dei, Yelverton 1920: 111-113; Liturgia 1576: LXVL-LXVIII; og utdelingsordene, Yelverton 1920: 115; Liturgia 1576: LXIX.
178 "Kristi lekamen, för dig utgiven"/"Kristi blod, för dig utgjutet" (utdelingsord), KH 1917: 34f. Nattverdøsket har uttrykket "vilkens lekamen och blod I haven undfätt", ibid: 35. alternativt slås utdelingsord og nattverdønske sammen: "... vilkens lekam/blod du mottager, beware ...", ibid. Dette er også utdelingsord og nattverdønske i KH 1861, KH 1861: 16. Postcommunio 3 i KH 1917 har: "att du här bespisat oss med din lekamen och ditt blod", KH 1917, ibid: 36. KH 1861 hadde ikke postcommunio med nevning av realpresens (to postcommuniobønner), KH 1861: 16.
179 Nattverdbønnen taler ikke om elementene som Jesu legeme og blod, KH 1942: 35. Dette kommer imidlertid til uttrykk i utdelingsordene ("Kristi lekamen, för dig utgiven, Kristi blod, för dig utgjutet"), ibid: 37 og i ett av to alternativer for nattverdønske: "Herren Jesus Kristus, vilkens lekamen och blod I haven undfätt, beware eder till evigt liv", ibid: 38. I postcommunio (fire alternativer) finner vi det derimot ikke, ibid: 39f.
180 Missionsprovinsens LitKom 2012: 4.
181 Ibid. Min kursivering.
182 Kvillebäcken 2012: 8.
183 Ibid: 9; Missionsprovinsens LitKom 2012: 4f.
184 Missionsprovinsens LitKom 2012: 5.
185 "verum corpus et sanguinem Domini nostri Jesu Christi esse ... manibus sacerdotum tractari", Denzinger & Schömetzer (1963), *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, 32. utg., Barcelona/Freiburg i. B.: Herder 690 (Ego Berengarius, år 1058), jfr. også ibid 700 ("substantialiter converti", år 1073) og 802

(transsubstansiasjonslæren, 4. Laterankonsil år 1215). Realpresenslæren ble videreført i lutherdommen, jfr. CA 10.
186 Malmömessen 1528.
187 Olaus Petri nøyer seg med begrepet "sakrament" og "delaktig": "O herre almæchtigher gudh som haffuer låtit oss j thin sacrament deelectiga warda, wij bidhie tich at tu låter oss och så medh tich och alla thina uthkorade helgon vthi thina euogha äro och herlighet deelectugha warda, genom wor heera Jesum Christum thin son som leffuer och regnerar medh tich och them helga anda vthi een gudhom aff ewigheet j ewigheet. Amen", Litvrgia 1576:LXXII-LXXIII; Yelverton 1920: 42.
188 Hhv. nr. 2 og nr. 5, Yelverton 1920: 118f; Litvrgia 1576: LXXII' og LXXIII'.
189 I den svenske 1800-talls-liturgien er bekjennelsen til realpresens uttalt i forbønnen (det siste leddet, for Fadervår, "för dem, som skola begå Herrans Nattward"): "... som i den heliga Nattwarden gifwer oss, under Bröd och win, Din dyra lekamen och blod!" og i nattverdfornamen: "... Här utedelas och annammas, under bröd och win, Hans lekamen och blod, på ett öfvernaturligt och outrasakligt sätt ...", KH 1861: 11f; Eckerdal, SOU 1974:67: 42.
190 Samlade skrifter bd. 2: 417f; Yelverton 1920: 40f.
191 Roald Fle mestad poengerter den norske nattverdbønnens bakgrunn i formaningen, Fle mestad 1998: 27.
192 Andreas Aarflot påpeker ikke dette i sin omfattende gjennomgang av liturgien, Aarflot 2010. Gudmund Waaler (2010) kommenterer i sin doktoravhandling min bemerkning om manglende realpresenslære i Forslag 2008: "Språklig mener jeg Ole Fredrik Kullerud har rett i at realpresens kommer mindre tydelig frem i utdelingsordene i FND [Forslag 2008] enn i GD [GB 1992]. Utdelingsordene har mistet sin insisterende form 'Dette er ...' Samtidig mener jeg det ikke er dekning [for] å hevde at språket avkrefter realpresens", *Nattverden som offer: En komparativ systematisk analyse av symet på det eukaristiske offer hos Carl Fr. Wisløff, Regin Prenter og Gustaf Aulén*, Oslo: Menighetsfakultetet: 293, fotnote 503. Det henvises til min artikkel "Et håpets tegn for våre liv", *Lære og liv* 35 (2009): 48-51, her henviset til: 48. Det er uklart hva Waaler mener med "at språket avkrefter realpresens". Dette er ikke et sitat fra meg. Uheldige formuleringer i liturgien annullerer ikke realpresens; det var heller ikke mitt poeng, men Forslag 2008 lot, som jeg skrev, ikke realpresenslæren komme til uttrykk; den fortiet med andre ord kjernen i den lutherske kirkes nattversteologiske bekjennelse og la gudstjenesten dermed åpen for sakramentsteologisk heresi.
193 Gyrid Gunnes (2012), *Hellig, sårbar*, Kristiansand: Portal Forlag: 96.
194 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.19 og 2.82. "Dette er Jesu legeme/blod" var ikke et alternativ i Forslag 2008, Forslag 2008: 87.
195 "Å planlegge menighetens gudstjenesteliv er å legge til rette for at Ordet og sakramentene er i bruk midt i menighetens liv. Det vil si at Guds Ord forkynnes, at mennesker blir døpt og minnet om sin dåp, og at nattverdbordet dekkes, så vi kan motta Jesu legeme og blod", Sammen for Guds ansikt 2011: 8; Gudstjeneste for Den norske kirke: 8.39 og 8.60.
196 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.74.
197 Ibid: 2.77.
198 Ibid: 2.71-2.81.
199 Den gamle takkekollekten lyder: "Wi tacke dig Herre Almectigste Gud, at du met disse salige gaffuer haffuer oss vederqueget. Nu bede wi din barmhertighed, at du lader denne samme gaffue oss ret bekommis, til vor Troes styrckelse paa dig, oc til en brendendis kærlighed imellem oss indbyrdis, for din Søns Jhesu Christi vor Herris skyld. Amen", Jacobsen 1918: 98. Olaus Petris messe av 1531 nøyer seg med begrepet "sakrament", vi har sitert teksten i sluttnote 249 (Litvrgia 1576: LXXII-LXXIII; Yelverton 1920: 42). Det samme gjelder de andre alternativene, Litvrgia 1576: LXXII-LXXIII. Fordi takkekollekten i Dnk av enkelte ble oppfattet som for generell i si uttrykksmåte, ble det lagt frem forslag til ny utforming: "Vi takker deg, himmelske Far fordi du i den hellige nattverd har gitt oss din Søns legeme og blod til våre synders forlatelse. Vi ber deg ...", Sverre Aalen, Proveliturgiens teologi i søkelyset, *Tidskrift*

for teologi og kirke 43 (1972)/4: 249 (241-263), også gjengitt i Messebok 2004: 14. Takkekollektene i Liturgi 2011 nevner ikke gavene som Jesu legeme og blod, Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.20f.
200 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.21.
201 Ibid: 2.74f.
202 Ibid: 2.74.
203 Ibid: 2.72.
204 Ibid: 2.71.
205 Ibid: 2.80.
206 BCP 1662: 141-162; BCP 1969: 293-321; ASB 1980; CW 2000: 155-266; OG 1976: 28-31 (de tre nattverdbønnene har god progresjon selv om det er utmyntinger; alt er relatert til nattverden); Missale 2008: 353-393; Die Feier der evangelischen Messe 2009: 281-315.
207 KH 1986: 144-155.
208 EBG 2000: 78-83; 109-120; 121-129; 142-147; sitat: 80 (postsanctus).
209 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.72.
210 Ibid: 2.73.
211 Ibid: 2.76.
212 Ibid: 2.76.
213 Ibid: 2.78.
214 Ibid: 2.82; Forslag 2008: 87f.
215 Gudstjeneste for Den norske kirke: 2.21.
216 Hippolyt: 6f.
217 CW 2000: 188 (order one, B): "By the power of the Holy Spirit he took flesh; as your Son, born of the blessed Virgin, he lived on earth and went about among us; he opened wide his arms for us on the cross; he put an end to death by dying for us; and revealed the resurrection by rising to new life; so he fulfilled your will and won for you a holy people" (prefasjonen).